

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE
ADANA'DA VUKU BULAN
TÜRK - ERMENİ OLAYLARI
(Temmuz 1908 - Aralık 1909)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni "milleti", 1870'lerde patlak veren sözde "Doğu Sorunu"nun doğuşuna dek geçen 600 yıl sırasında barış, düzen, güvenlik ve gönenç içinde yaşamıştır. 1877'de başlayan Türk-Rus Savaşı, yetkisiz bırakılan San Stefano (Yeşilköy) Antlaşması'na yol açmış; Kıbrıs Sözleşmesi (*Cyprus Convention*) ve Berlin Antlaşması'na neden oluşturmuştu. Bu sözleşme ve antlaşmalar, Osmanlı Ermenilerine, sözde ek ayrıcalık hakları sağlayacaklardı, ama gerçekte, büyük devletlere, özellikle Britanya ve Rusya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak fırsatını ve İmparatorluk çökünce, onun ganimetinden daha büyük bir pay koparmak ümidini veriyordu.

Büyük devletler, özellikle İngiliz muhafazakâr ve liberal yönetimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Hristiyanların, daha çok Anadolu'nun dört bir yanında dağınık olarak yaşayan Ermenilerin yararına devrim yapılması için 1878'den sonra çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı. Onların başarısızlıkla sonuçlanan ilk hamlelerinden biri de, özerk bir Ermeni ili kurulması doğrultusunda idi ve bu davranışları, kimi Ermeni militanlarının ayaklanmalarına ve büyük devletlerin az daha silahlı müdahalelerine neden oluştuyordu.

İngiliz Liberal Partisi, 1880 yılı Nisanında Londra'da erke geçince, yeni İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone, halefleri Lord Beaconsfield (Benjamin Disraeli) ve Lord Salisbury'den daha çok çaba harcayarak, büyük devletleri, kendi dileklerine boyun eğerek, Doğu Anadolu'da geniş ölçüde devrim yapması için Osmanlı yönetimine ortak baskıda bulunmaya inandırmaya çalışıyordu. Türk İmparatorluğu'nun varlığına ve bizzat kendi tahtına karşı bir tehlike oluşturan bu çabalar, Padişah Sultan Abdülhamit II'yi, tüm güç ve yetkileri uhdesinde toplamaya zorluyor; ayrıca, Ermeni militanlarının, gizli dernekler kurarak ayaklanmaya hazırlanma-

larına neden oluyordu. Bu militanların amacı, Müslümanların, toplam nüfusun yüzde 80'ini oluşturmalarına karşın, Ermenilerin, nüfusun yüzde 15'ini bile oluşturmadıkları Doğu Anadolu'da özerk veya yarı bağımsız bir Ermeni ili kurulmasını sağlamaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1880'lerde mali açıdan çökmeye başlaması üzerine, sözde "Ermeni Sorunu" daha bunalımlı bir safhaya giriyor; bu durum, Türklerle Ermeniler ve Türklerle İngilizler arasındaki ilişkilere kötü etki yapıyor ve Ermenilerin çıkarlarından çok kendi bencil çıkarlarını sağlamak amacıyla Türklere yaltaklanmada birbirleriyle yarış eden Britanya ve Rusya'ya karşı Ermenileri, düş kırıklığına sevk ediyordu. Buna karşın, Salisbury ve Gladstone, görünüşte Ermenilere ek ayrıcalık hakları sağlamak için, ama gerçekte kendi çıkarlarına yardımcı olmak amacıyla, büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine hep birlikte ve ortaklaşa karışmalarını sağlamak için ellerinden geleni yapıyorlar ama başarısızlığa uğruyorlardı, çünkü büyük devletler arasında çıkar ayrılıkları vardı.

Bu arada, dış ülkelerdeki Ermeni militanları, Hınçak (*Hintchak* veya *Henchak*) ve Taşnak (*Dashnaksoutioun*) gibi gizli ihtilal ve tedhiş örgütleri kuruyor; bu örgütler, Osmanlı ülkeleri içinde ve dışında, hiç ayırım yapmadan ve bizzat alelade Ermeni halkı arasında bile bir terör, cinayet, sabotaj, yakma, insan kaçırma ve zorla para toplama kampanyası başlatıyorlardı. Ermeni terörizmine karşı koymak için ivedilikle davranan Osmanlı katları, Hamidiye alaylarını kurarak tedhişçilere karşı bir baskı politikası uygulamaya başlıyor; bunu, 1894 ile 1896 yılları arasında kanlı olaylar izliyordu.

Türklerle Ermeniler arasında geniş ölçüde ilk çarpışma, 1895 yılı yazında, Türkiye'nin doğu illerinde bulunan Sasun bölgesinde, Ermeni tedhişçilerinin kışkırttıkları bir isyanın patlamasıyla başlıyordu. Bunu, Anadolu'nun her yanında vuku bulan birçok olaylar izliyor; Türk ve Ermeni halkları arasında adeta bir sivil savaş biçimini alıyor; her iki yanda birçok kişinin ölümüne, mal ve mülkün tahribine yol açıyordu. Bu arada Ermeni patriği, büyük devletlerin yardımlarına başvuruyor; bu başvuru, Londra'daki Liberal Parti yönetimini, silahlı müdahalede bulunmaya ve "ganbot (tehdit) diplomasisi" uygulamaya kışkırtıyordu.

Bununla birlikte, büyük devletler, özellikle Britanya ile Rusya arasındaki ayrılıklar, daha sonra Lord Salisbury'nin de aynen izleyeceği bu İngiliz davranışlarını etkisiz bırakıyordu. Güçlü devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışarak, İstanbul'daki etkilerini tehlikeye düşürmeyi hiç istemiyorlardı. Onların aralarındaki bu ayrılıkları ivedilikle sezen

Abdülhamit, bu ayrılıklardan azami yarar sağlamaya çalışıyor, ama yine de Ermeni asileri ve Genç (Jön) Türk ihtilalcileriyle bir anlaşmaya varmak yolunu seçiyor; bunda bir aşamaya dek başarı sağlıyordu.

1894-6 olaylarından sonra Türklerle Ermenileri barıştırmak amacıyla birçok girişimler yapıyordu; ama sözde “Ermeni Sorunu”, 1896 ile 1908 yılları arasında vuku bulan her büyük bunalım veya olay sırasında yeniden alevlenecekti: Örneğin, 1897 Türk-Yunan Savaşı; Alman İmparatoru'nun İstanbul'u resmen ziyareti; “Girit ve Makedonya Sorunlarının” patlak vermesi ve 1905'te Ermenilerce Abdülhamit'e suikast düzenlenmesi sırasında olduğu gibi. Bu arada Ermeni ihtilalcileriyle Jön Türkler arasında bir yaşama ve işbirliği başlıyor; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve kendi durumlarından hoşnut olmayan öteki unsurlarla birleşerek, 1908 yılı Temmuzunda Jön Türk İhtilalinin patlamasına yardımcı oluyorlardı.

Genç Türk İhtilalinden sonra Türk-Ermeni ilişkileri

Genç Türk İhtilalinin sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa düzeninin yeniden kurulmasını izleyen evrede¹, ihtilalin “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” gibi sloganlarıyla bir süre gözleri kamaşan Türklerle Ermeniler, birbirlerine yaşamağa başlıyorlardı. Sözelimi, Hınçak Komitesi Başkanı, Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 yılı Ağustosunda, Beyoğlu'ndaki Surp Yervartyun kilisesinde yaptığı konuşmada “Biz, Hınçaklar, artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlığımızla yurdun yükselmesine çalışacağız” diyordu. Öteyandan, “Taşnak” olarak bilinen Ermeni İhtilal Federasyonu'nun Rusyalı sözcüsü Aknuni ise şu açıklamayı yapıyordu:

“Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden biri de, Osmanlı anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat ve Terakki Derneği'yle işbirliği yapmaktır”².

Durumu düzenlemek için yapılan tüm bu davranışlara karşın, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther, Ağustos ortalarında, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı (*vice-consul*) Teğmen Bertram Dickson'

¹ *Düstur*, 2. tertip, c. 1, s. 1-2; Ali Cevat ve Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilânı ve otuzbir Mart hadisesi*, Ankara, TTK, 1960, s. 108-9.

² İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1980, s. 34.

dan, hâlâ kaygılandırıcı haberler alıyordu. Dickson'un bildirdiğine göre, Bitlis iline bağlı Tiyari'de ve Şatak yakınlarında, aşiret mensubu Müslümanlarla Ermeniler arasında çarpışmalar ve yasa dışı davranışlar sürüp gidiyordu. Bu olaylar, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, "son günlerde yanıtılan kardeşlik duygularından sonra başkaldıran reaksiyonun başlangıcı" olarak görülüyordu³. Bununla birlikte, Eylül başlarında durum epey yatışıyordu.

İngiliz konsolos Yardımcısı Shipley'in Ermeni olan çevirmeni (dragoman) A. S. Safrastian'a göre, çevirmenin üslenmiş bulunduğu tüm Bitlis ilinde, "kamu güvenliği, beklenildiğinden daha etkili biçimde güvence altına alınmış ve ilin her yerine, eşi görülmemiş ölçüde barış ve suskunluk egemen olmuştu". Muş'taki Ermeni ihtilal önderleri -Rupen, Karmen ve ötekiler- 150 "fedai" den oluşan çeteleriyle birlikte yetkililere teslim olmuşlar ve askeri törenle karşılanmışlardı. Korgeneral (Ferik) Salih Paşa, Ermeni önderlerini karşılamak için askeri bir bando gönderiyor; askerlerin refakatindeki bu önderler, Ermeni ve aşiret Müslümanlarından oluşan büyük bir halk kitlesince coşkunca alkışlanıyorlardı. Ermeni önderleri, kendi halklarının iktisadi, ahlaki ve entelektüel kalkınmaları için çalışmaya söz veriyorlardı. Bu arada, yüzlerce Ermeni kaçağı Rusya'dan Türkiye'ye dönüyor ve yollarda Müslümanlarca çok iyi karşılanıyorlardı⁴.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden J. A. Tilley'ce "inanılamayacak kadar memnuniyet verici" olarak nitelendirilen bu gelişmeler, İngiliz büyükelçisince de doğrulanıyordu. Büyükelçi Lowther, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e Eylül ayında gönderdiği yazıda, Türkiye'nin doğu illerindeki durumun büsbütün değişmiş olduğunu bildiriyordu. Harput'taki reaksiyon yatışmıştı; ama Ermeniler arasında, az da olsa, hâlâ bir kaygı vardı. İttihat ve Terakki Derneği veya yandaşları duruma el koyarak, "en rüşvetçi ve yeteneksiz" yetkililerin birçoğunun işlerine son verilmesini sağlamışlardı. Onlar arasında görevinden çekilmesi halkça talep edilen Ermeni piskoposu, çok miktarda para ile Harput'tan ayrılıyordu.

Malatya'da anayasa iyi karşılanmış; bu münasebetle şenlikler yapılmıştı. Diyarbakır'daki gerici (reaksiyoner) parti görünüşte ortadan kaybolmuştu. Orada, anayasayı kutlamak amacıyla, Ermeni kilisesinde, tüm

³ İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri (FO), FO 371/533/28405: Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 16.8.1908.

⁴ Ibid.: Konsolos yardımcısı vekili A. S. Safrastian'dan Konsolos Shipley'e yazı, Bitlis, 1.9.1908.

mezheplerin katıldığı bir toplantı yapılıyor; düzen, etkinlikle sürdürülüyor ve mezhepler birbirleriyle büsbütün uyum içinde yaşıyorlardı. Yine Diyarbakır'da, yönetim yetkililerinin çalışmalarını denetleyecek yerel bir komite kuruluyor, ama hepsi saygıdeğer kişiler olan 8 Müslüman, 3 Ermeni ve 3 Katolikten oluşan bu komite, idari ayrıntılara pek çok karışmıyordu.

Eylül başlarında, Erzurum'daki Ermeni başpiskoposu, 1895 olaylarında yitirilenlerin "ruhlarının sükûna kavuşması için" dini bir ayin düzenliyor; Müslümanlardan da büyük bir kalabalık bu ayine katılıyordu. Müslüman önderlerden kimileri, daha sonra verdikleri söylevlerde, hayatlarını "özgürlük yolunda" yitirenleri anıyor; geçmişin unutulmuş, bundan böyle, Türk ve Ermenilerin, ülkelerinin iyiliği için birbirleriyle kardeş gibi çalışacakları ümidini dile getiriyorlardı⁵. Bu bilgiyi 20 Eylülde Londra'ya ileten İngiliz büyükelçisi Anadolu'nun dört bir yanından buna benzer haberler geldiğini ekliyor; bu haberler, güçlü devletleri, özellikle Britanya'yı memnun ediyordu⁶.

Türk-Ermeni ilişkilerinde gittikçe iyiye giden o denli bir gelişme kaydediliyordu ki, bu durumu, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı, Teğmen Bertram Dickson, 30 Eylülde İngiliz Büyükelçisi Lowther'e bir yazı göndererek yansıtıyordu. Dickson, mektubunda, "son üç ay esnasında bu ildeki durumda, rejim ve politikada kaydedilen büsbütün tersine dönüşün eşine rastlamak çok güç olacaktır" diyordu. Konsolos yardımcısının iddia ettiğine göre, Temmuz ayında Van'daki Ermeni kesimi askerlerce çevrilmişti. Evlerde "sert" araştırmalar yapılıyor; zindanlar "Ermeni fedailerıyla dolu bulunuyor"; kimi Ermeniler de takibata tutuluyorlardı. Bunu, "kansız" geçen Jön Türk İhtilali, anayasanın yeniden uygulanması ve tüm siyasi tutukluların serbest bırakılmaları buyruğu izliyordu. Halkın bu gibi değişikliğin anlamını kavrayabilmesi için biraz vakit geçiyordu, ama bunu kavrar kavramaz, üzerlerinde olağanüstü bir etki yaratıyordu.

Dickson ayrıca şunu vurguluyordu:

"Ayaklar altında çiğnenen, köpek gibi baş eğen ve yüzünü Ermeni kesiminin dışında göstermeye cesaret edemeyen en aşağı varlık olan Ermeni, şimdi, en kötü politikacının çığırtkan, göze batan, kibirli ve küstah bir taklitçisi olmuştur".

⁵ FO 371/533/33230: Lowther'den Grey'e yazı, Tarabya, 20.9.1908.

⁶ *The Times*, 8, 9, 14 ve 24.8.1908; ayr. bkz. İsmail Hami Danişment: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1961, s. 366.

Ermeni düzenleri ve gizli silah ithali sürüyor

İngiliz konsolos yardımcısı raporunu şöyle sürdürüyordu: Van'daki Ermenilerin iki partisi, Taşnaklar ve Armenistler, yapılan seçimlerde kendi ihtilal örgütlerinden epeyi yararlanmışlardı. O sıralarda Hınçaklar ve sıkı bağları bulunan Taşnaklar, oldukça güçlü bir parti oluşturuyorlardı ve bu partinin "fedai" olarak anılan önderleri, Aram, "Doktor" (Varhad Papaziyan), Sarkis ve İşhan'dı. Seçimlerde "Doktor"u kendi milletvekili aday olarak gösteriyor ve delegelerini Armenistlere ve Müslümanlara karşı birinci seçmenler kolejinde seçtirmek için açtıkları ilk kampanyada büsbütün bir başarı sağlıyorlardı. Bu denli bir başarıyı biraz da tehdit ve benzeri usullere başvurarak sağlamışlardı. Teğmen Bertram Dickson'un, "zeki ve saygıdeğer bir tüccar" olarak nitelendirdiği Terzibaşyan adlı bir Ermeni'yi aday olarak gösteren Armenistlerin, seçimi, rakiplerine karşı kazanma şansları pek azdı; oysaki, Ermeni halkının daha saygıdeğer ve sakin bir bölümünü oluşturuyor, Müslümanlar ve yönetimce destekleniyorlardı.

Taşnaklar, aynı zamanda, Müslüman aşiret mensuplarının oylarını da sağlamak amacıyla kimi ağalarla düzen çeviriyor ve "Murahhas" olan Ermeni piskoposunu bir alet olarak kullanıyorlardı. Onların bu tutumu ve davranışları, Ermeniler arasında ayrılıklar yaratıyor; bu durum, Ermeni Kurultayında piskoposla Terzibaşyan arasında bir kavgaya yol açarak doruk noktasına erişiyordu. Bunun sonucu olarak çıkan skandalı ustalıkla kullanan Taşnaklar, Armenistlerin savına büyük bir darbe indiriyorlardı. Aynı zamanda, en yetenekli muhalifleri olan Terzibaşyan'ın sürülmesini veya hapsini sağlamaya çalışıyorlardı. Onların iki ay önce ya hapiste veya kaçak bulunan "fedai" önderleri, şimdi duruma egemen oluyor ve dahası, vali vekiline baskı yapmaya çalışıyorlardı. "Gösterişli bir yüzüzlük ve şımarıklıkla davranarak", anayasanın, bizzat kendi çalışmaları sonucunda yeniden kurulduğunu iddia ediyor; hem Ermenilerin çoğunluğu ve hem de aşiret mensubu birçok Müslüman, onların bu iddialarına inanıyorlardı.

Böylece, Van ilindeki bu Taşnak "fedai" örgütü, siyasi bir kuruluş olarak gücünü artırmış bulunuyor; o sırada ilin tüm Ermeni halkınca körü körüne destekleniyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı Dickson'a göre, bu örgütün Rusyalı Ermeni olan önderleri -Aram, Papaziyan, Sarkis ve İşhan-Kafkasya'da amaçlarına varmak için terörizme başvuran kimi sınıflar arasında egemen olan ve "anarşi anlamına gelen ileri sosyalizm" görüşlerine sahiptirler. Yine Dickson'a bakılacak olursa, bu adamlar, "kibirlikleri, küstahlıkları ve herkese buyruk vermek âdetleriyle", Ermenileri, kendi önderliklerinde, yeni rejim içinde ve Müslümanlar arasında daha beğenilir

bir unsur yapamayacaklardı. Bunu, Saray'da çıkan bir olay kanıtlamıştı. Rusya'dan gelen tamamen silahlı bir Ermeni "fedai" çetesi gündüzün hududu geçerek, Müslüman aşiretlerinin yaşadıkları bölgeye sızıyor; ordan da Saray kentine ve Van'a giriyordu. Bu davranış, Saray'daki Türkleri öfkeliyor; bir Ermeni'nin pazarda bir Türk'e küstahlık etmesi kavgaya yol açıyordu. Bu olaydan sonra, Saray'daki Ermeni erkekleri, ailelerini geride bırakarak toplu biçimde Van'a gidiyor, ama yönetime değil, Ermeni "fedai" önderlerine şikâyetle bulunuyorlardı.

Bu Taşnak önderlerinin küstahca davranarak hükümete ve aşiretlere mensup Müslümanlara baskı yapmaya çalışmaları; buyrukları yerine getirilmezse, onların cezalandırılmalarını sağlayacakları yolundaki uyarıları, tüm Müslümanları daha da sınırlandırıyor; Ermenilere karşı tehditler savurmalarına; Van'daki duvarlara yapıştırdıkları afişlerde Ermenilere ve onların Rusyalı önderlerine ihtarda bulunmaya sevk ediyordu. Ermenilerin bu tutumunu, İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson da, İngiliz Büyükelçisi Lowther'e 30 Eylülde gönderdiği bir yazıda şöyle eleştiriyordu:

"...Gördüğüm kadarıyla, uyruklu altındaki Ermeni, sevimsiz, değersiz, köpeklik eden, vicdansız, yalancı ve hırsız bir kişidir; ona özgürlük verilince, bu kötü niteliklerin hiçbirini yitirmez; bilakis, bunlara ek olarak, küstah, zorba bir müstebit olur. Bu bölgedeki cahil halk arasında zeki olarak kabullenilen ve açık kapılardan geçerek soygunculuk yapan bir hırsızın açığozluluğüne sahiptirler".

Öte yandan, Teğmen Dickson'un "hiç medenileşmemiş, geri kalmış ve büsbütün cahil" olarak nitelendirdiği Van ilindeki Müslümanlar, yüzyıllarca yönettikleri Ermenileri küçük görüyor ve onların (en azından o nesil boyunca), kendilerine önderlik veya emretmelerini hazmedemiyorlardı. Esasen, Dickson'un da inandığı gibi, Ermenilerin politikası "büsbütün bencil" idi ve belki de daima böyle olacaktı. İngiliz konsolos yardımcısının görüşünce, Ermeniler, birleşik bir Osmanlı İmparatorluğu düşünmüyor, "kendi kârlarını değilse bile", ulusal geleceğini düşünüyorlardı.

Dickson, Ermenilerin ülkeye hâlâ gizlice silah ve mermi getirdiklerini de öğrenmiş bulunuyordu. Son günlerde Rusya ve İran'dan çok sayıda Ermeni "fedai" Van'a geliyor; Van'dan da birçoğu o ülkelere hareket ediyorlardı. Dickson durumu şöyle değerlendiriyordu:

“Yeni rejimin sürdüğünü farzedelim. Öyleyse Türkiye Ermenileri, şimdiye dek eşi görülmemiş bir özgürlüğe sahip olacaklardı; oysa ki Rusya’daki Ermenilerin özgürlüğü bunun yarısıdır. Daha önce Türkiye Ermenileri Rus uyruğu olmak için düzen çeviriyorlardı; şimdi de Rusya Ermenilerinin Türk uyruğu olmak için düzen çevireceklerini farzetmek akla yakın görünüyor. Rusya’daki Müslümanlar daima Türk olmayı istemişlerdir. Böylece Rusya, Kafkasya’daki uyrukları açısından güç bir durumda bırakılacaktır. Benim görüşümce, bu durumu düzeltmek için iki şıkta sahiptir: Kafkasya’ya daha liberal bir anayasa verebilir veya Türkiye’de düzen çevirerek ve ayrılıklar yaratarak oradaki Ermenileri Türklerle ve yeni rejime karşı hoşnutsuz edebilir. Rusya’nın bu iki şıktan herhangi birini izlemeyi istediğini söylemek için vakit henüz erkendir; ama buradaki Ermenilerin, Müslümanlarca kabul edilemeyecek sosyalist ideallere sahip bu Rusyalı “fedailerin” önderliği altında buldukları gerçeği unutulmamalıdır”⁷.

Van’daki İngiliz konsolos yardımcısı, bu yerinde görüşleriyle, Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu illerinde dengesizlik yaratmak yolunda ne denli planlar hazırladığının kehanetini yapıyor ve bir avuç Ermeni ihtilalcisinin, Rusya’ya, bu planları uygulamak için yardıma hazır olduklarını kanıtlıyordu.

İngiliz Büyükelçisi Lowther bile, anayasa düzeninin yeniden kurulmasından bu yana, Ermenilerin tutumunun “küstah ve kıskırtıcı” olduğunu, Türklerin ise “somurtkan, başı eğik ve kuşkulu” olduklarını doğruluyordu. Ermeniler, aynı zamanda, eskiden “sert biçimde” toplanan vergilerin bu toplanma usulüne son verilmesinden yararlanarak vergi ödemeye karşı çıkıyorlardı. Onların bu genel tutumlarının bir reaksiyona yol açabileceğine inanan Lowther şöyle diyordu: “Bununla birlikte, bugünkü durum, geçici ve tehlikelerle çevrili olmakla birlikte, üç ay önceki duruma kıyasla oldukça daha iyidir”⁸. Türkiye’nin Anadolu illerinden gelen haberler de durumun genelde tatmin edici olduğunu vurguluyordu⁹.

⁷ FO 371/560/37689: Teğmen Bertram Dickson’dan Sir Gerard Lowther’e yazı, Van, 30.9.1908.

⁸ İbid.: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Tarabya, 24.10.1908.

⁹ FO 371/560/36112: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Tarabya, 9.10.1908.

Yeni Ermeni kışkırtması

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni durumdan yararlanan dış ülkelerdeki kimi Ermeniler ve Ermeni yandaşları, o ülkelerin hükümetlerine Ermenilerden yana müdahalede bulunmaları için baskı yapmaya başlıyorlardı. Örneğin, Ambrose O. Hopkins adlı Ermeni sempatizanı, İngiltere'nin Abensychan kenti Baptist kilisesinde yapılan, "büyük bir kitlenin katıldığı mitingde" geçirilen önerenin bir suretini, 24 Eylül 1908'de İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği yazıya ilştiriyordu. Bu önergede, "eza çeken" Ermeniler için Avrupalı devletlerce henüz hiçbir şey yapılmadığı iddia ediliyor ve onların sorunlarının, Jön Türk akımı doğrultusunda değil de, "Ermenistan'ın, gaddar Türk'ün yetki ve etkisinden ayrılması" doğrultusunda olduğu öne sürülüyordu. Hopkins, Jön Türk akımına güveni olmadığını ve devrimin o yandan geleceğine inanmadığını vurgulayarak, Müslüman Türklere karşı olan nefret duygularını açığa vuruyor, şöyle diyordu:

"Türk, bir Muhammedîdir (Müslümandır) ve Muhammedî, elinden gelebilirse, Hristiyana tolerans göstermeyecektir. Durum yalnız bu değildir; Türk, günaha batmıştır. Onun kalbi, düşünce ve düşleri devamlı surette kötüdür. Genç Türk buna istisna oluşturamaz..."¹⁰.

Ermeni sempatizanı kimi İngilizlerin bu denli dinsel aşırılıkları, onları, Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenleri göremeyecek kadar kör ediyor; onların dar kafalılık ve ön yargıları, iktidarı henüz sağlamca ele geçiremeyen Genç Türklere, söz vermiş oldukları siyaseti uygulamak fırsatını bile vermiyordu.

Bununla birlikte, ülkeye egemen olan iyimser hava, Ekim başlarında birden bire bozulmaya başlıyordu. 5 Ekimde Bulgaristan, bağımsızlığını ilan ediyor; ertesi gün, Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ülkelerine ilhak ediyor; aynı gün Giritliler Yunanistan'a bağlandıklarını açıklıyorlardı¹¹. Bu yeni gelişmeler, dış ülkelerdeki kimi Ermeni tahrikçilerini Ermeni emellerinin sağlanması doğrultusunda yine harekete geçiriyordu. İngiltere'de yaşayan Garabet Hagopian (Agopyan) adlı Ermeni tahrikçisi Sir Edward Grey'e 7 ve 23 Ekim 1908'de gönderdiği yazılarda, Prens Ferdinand'ın, Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin iznini alma-

¹⁰ FO 371/533/33333: Ambrose O. Hopkins'ten Grey'e mektup, 24.9.1908.

¹¹ Sina Akşin: *31 Mart Olayı*, Ankara 1972, s. 24; Danişment: *Kronoloji*, s. 367-8.

dan Bulgaristan ve Doğu Rumeli'yi, beklenmedik bir sırada bağımsız ve kendisini bu ülkelerin kralı ilan ettiğini; Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini; bu olayların yeni bir durum yarattığını ve bu durumun, Berlin Antlaşması'ndaki ilgili maddeleri yeniden incelemek amacıyla bir konferans düzenlemekle uğraştıkları söylenen Britanya, Fransa ve Rusya'yı büyük ölçüde ilgilendirdiğini kaydediyordu.

Hagopian, yazısını sürdürerek, Ermenilere, Avrupa'da veya uluslararası hukukta tek tinsel ve hukuki himayenin ancak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi altında sağlandığını; Berlin Kongresi'nde bizzat Lord Salisbury'nin kaleme almış olduğu bu maddenin yeterli biçimde uygulanmasını sağlamak yolunda kendi yurttaşlarının "kan ve mülk açılarından birçok özverilerde bulduklarını" anımsıyor; Sir Edward Grey'i, Berlin Antlaşması ilgili devletlerce bir revizyona tabi tutulacaksa, 61. maddenin korunmasını, gelecek için daha bağlayıcı bir biçime getirilmesini ve sıkı biçimde uygulanmasını sağlamaya çağırıyordu.

Hagopian, aynı zamanda, İngiliz yönetiminin, Berlin Antlaşması'nda yapılacak herhangi bir değişiklikte Türkiye'nin çıkarlarını ve statüsünü esaslı biçimde gözönünde tutarak korurken, o antlaşmanın 61. maddesi ve Kıbrıs Sözleşmesi gereğince, Osmanlıların, Doğu Anadolu'daki yönetimini "dostça göz altında tutarak denetlemeyi sürdürmesi" ümidini dile getiriyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında görevli J. A. Tilley adlı yetkili, bu yazıya yanıt vermenin hiç de hoş olmayacağını vurguluyor, şöyle diyordu:

"Ermenilerden yana yine müdahalede bulunacağımız ümidini vermeyi istemiyoruz. Türklerin başı bir kez daha derde girerse, buna, Rusya'dan başka kimse bir çözüm bulamayacaktır. Öte yandan biz de hâlâ Kıbrıs'a sahip bulunuyoruz"¹².

Hagopian'ı, Ermeni Piskoposu K. Utjian (Uticiyan) destekliyordu. Bu piskopos da, 29 Ekim 1908'de Sir Edward Grey'e Manchester'den gönderdiği yazıda, Türk anayasasının Balkanlarda yeni bir durum yaratmış olması üzerine, Britanya'nın, barışı sağlamak amacıyla devletler arasında bir konferans düzenlemeye çalıştığını kaydediyordu. Utjian'ın öğrendiğine göre, Türk yönetimi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin görüşül-

¹² FO 371/560/36965: Garabet Hagopian'dan Grey'e mektuplar, Londra, 7 ve 23.10.1908.

mesini önlemeye çalışıyordu; çünkü Ermeniler, yeni anayasaya göre özgürlük, eşitlik ve adalete sahip olacaklardı. Ermeni piskoposu, Jön Türk İhtilalinden üç ay geçmiş olmasına karşın, Doğu Anadolu'daki durumun eskisi kadar kötü olduğunu; Jön Türklerin yüksek duygularını aşiret mensubu Müslümanlara aşılamanın güç olduğunu iddia ediyor; Ermenilere eşitlik sağlanırsa, 61. maddenin kendiliğinden hükmünü yitireceğini (müruru zamana uğrayacağını); ama Ermeniler bu denli bir işleme tabi tutuluncaya dek yürürlükte kalmasının zararı olmayacağını; esasen, Doğu Anadolu'da yetenekli işgüderlerin pek az, aşiret mensubu Müslümanların ise pek çok olduklarını belirtiyordu. Bununla birlikte Piskopos Utjian, Jön Türkleri, Ermenilerin özgürlüğünü çok istediklerini ve Ermeniler tüm Türk İmparatorluğu'nda güvenlik içinde yaşarlarsa, Genç Türklerin ellerinde de güven içinde olacaklarını kabulleniyor; Sir Edward Grey'in, Balkanlarda barış ve anlaşma yolunda yaptığı çalışmaların başarılı olması ve "çok acı çeken" Ermeni "milletinin", onun aracılığıyla "sürekli barışa kavuşması" için dua ediyordu ¹³.

Bunu, Britanya Ermeni Misyonu mensubu Rahip Krikor Behesmiliyan'ın 5 Kasım'da gönderdiği bir yazı izliyordu. Bu Ermeni rahibi, "irtica partisinin", Genç Türklerin ve Ermenilerin çalışmalarını güçleştirdiği Türkiye'de herhangi bir değişiklik görmediğini iddia ediyor; bununla birlikte, Ermeni yurttaşlarının, Müslüman meslektaşlarına sadık olduklarını ve Maraş'taki dostlarından almış olduğu son mektuba bakılacak olursa, Ermeni, Müslüman ve Hıristiyanların, kamunun gönenci için hep birlikte el ele çalıştıklarını bildiriyordu. Yazısına devam eden Behesmiliyan, Sir Edward Grey'in çalışmaları sayesinde, Asya Türkiye'sinin Avrupa Türkiye'sindeki anlaşmazlıklara sahne oluşturmayacağına güveni olduğunu; Avrupa Türkiye'sindeki anlaşmazlıklar ayrı olarak ele alınırsa, çok geçmeden Asya illerinde barışın egemen olacağı kehanetinde bulunuyor; İngiliz yönetiminin "yeni rejime karşı büyük sempatisi olmasına" Ermenilerin sevindiklerini açıklıyor ve öteki devletlerin de, Osmanlı İmparatorluğu'nda barışın kurulması yönünde Britanya ile uyum içinde işbirliği yapmalarını istiyordu ¹⁴.

¹³ FO 371/533/37734: Piskopos K. Utjian'dan Grey'e mektup, West Didsbury Manchester, 29.10.1908.

¹⁴ FO 371/533/38633: Rahip Krikor Behesmilian'dan Grey'e mektup, Newport, 5.11.1908.

Yeni bir Ermeni patriği seçiliyor

Jön Türk İhtilali günlerinde görevinden çekilen Ermeni Patriği Mala-hiya Ormaniyan'ın yerine Matheos İzmirliyan'ın patrik seçileceği, 1908 yılı Ağustosunda belli oluyordu. İzmirliyan, 1894-5 olayları sırasında Ermeni Patriği idi. İngiliz büyükelçiliğiyle olan ilişkileri ve Ermeni terör örgütleriyle çevirdiği düzenler yüzünden, Abdülhamit onu Kudüs'e sürmüştü. Anayasa rejiminin yeniden kurulmasını takiben İstanbul'a dönen bu Ermeni ruhani önderi, Türklerin de katıldığı bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılanıyordu. İlk Ermeniler onu, açık bulunan Erivan (Yerevan) yakınlarındaki Eçmiyadzın (Etchmiadzin) Katohikosluğuna (tüm Ermenilerin ruhani önderi makamına) atamayı düşünüyorlar; ama onun ulusalcı eylemleri olduğuna inanan Rus hükümetinin bu atamayı onaylamaya karşı çıkacağına inanarak onu İstanbul'a Ermeni Patriği seçmek yoluna gidiyorlardı.

Yine de İzmirliyan, 14 Kasımda, dünyanın her yanından Eçmiyadzın'e seyahat eden 78 üyelik sinodun 73 üyesinin oyuyla, müteveffa Katohikos Mıgırdıç I'nin yerine Eçmiyadzın Katohikos'u seçiliyordu. Erivan Valisi M. Tissenhausen, sinodun çalışmalarını Rusya yönetimi adına izliyordu. Bu seçim çarın onayına tabi olduğundan, yeni Katohikos, bu onayı almadan Ermeni kilisesinin başı olarak yeni görevine başlayamazdı. Buna karşın, İzmirliyan'ın Katohikos seçimi daha sonra onaylanıyordu¹⁵; ama bu onay sağlanmadan önce, İstanbul'da Gregoryan Ermeni Kilisesinin Genel Kurultayınca oybirliğiyle Gregoryan Ermenilerinin patriği seçiliyordu.

28 Kasımda padişah tarafından Yıldız Sarayı'nda ve daha sonra sadrazam ve öteki bakanlarca *Bab-ı Ali*'de¹⁶ resmen kabul ediliyordu. Bu münasebetle yapılan tören sırasında, İzmirliyan, padişaha hitap ederek, Ermeni halkının büyük sevincini ve kendisine düşen görevi yerine getirebilmesi için padişahın ve bakanlarının desteğini sağlamak ümidini dile getiriyordu. Padişah, İzmirliyan'a büyük ölçüde iltifat ediyor; onun yenden patrik seçilmesinden ve Türklerle Ermeniler arasında var olan içten ilişkilerden duyduğu sevinci belirtiyor; kendisinin ve bakanlarının Ermenilere gönenc sağlamak için ellerinden geleni yapacakları yolunda yeni patri-

¹⁵ FO 371/519/41393: Konsolos P. Stevens'den Dışişleri Bakanlığına yazı, Batum, 16.11.1908.

¹⁶ *Bab-ı Ali*, Osmanlı yönetimine verilen ad; örneğin "Whitehall" da İngiliz yönetimine verilen addır.

ğe güvence veriyordu. Yeni patrik hem *Bab-ı Ali*'de, hem de oraya dek uzanan yol boyunca Müslümanlar ve Ermenilerce coşkunca alkışlanıyordu¹⁷.

İki gün sonra, İzmirliyan'ı, İngiliz Büyükelçisi Lowther adına kutlamaya giden birinci çevirmen (*dragoman*) G. Fitzmaurice ziyaret ediyordu. Genel konulara ilişkin konuşmadan sonra, İzmirliyan, Türkiye'de yer alan değişikliğin, Ermenilerin ayrı bir "millet" olmaktan çıkarak Osmanlı bireyinin bir bölümü biçimine geldiklerini ima ettiğini; dolayısıyla, yabancılarla "politika" konusunda tartışmada bulunmaktan kaçınmasının görevi olduğunu, ama, Fitzmaurice, Ermeni sorunlarıyla yakından ilgili olduğu; ayrıca, İngiliz büyükelçiliği ve yönetimi, eski rejim sırasında, kendi toplumunun alinyazısına özel sempati ve ilgi göstermiş olduğu için, kendi halkını ilgilendiren o günkü durum hakkında görüşlerini "kesin gizlilik" içinde Büyükelçi Lowther'e duyurmasını istemek zorunda kaldığını bildiriyordu.

Ermeni patriği sözlerine devamla, özellikle Küçük Asya'daki halk kitlelerinin geri durumları ve otuz yıllık "idaresizlik ve istibdat" sonucunda meydana gelen personel ve para yokluğu gözönünde tutulursa, anayasanın yeniden uygulanmasının oldukça hassas bir deney olduğunu; onun başarılı olabilmesi için içeride sükûnet olmasının ve yabancıların yeni rejime güvenmelerinin gerektiğini vurguluyordu. Ciddi herhangi bir aksilik, kendi halkına "çok büyük felaketler" getirebilirdi. Patriğe bakılacak olursa, Ermeniler için tek salim yol, kendilerine hâkim olmak ve eski saray rejimi sırasındaki zararlarını gidermek için tek şanslarının, özerklik ve benzeri aşırı ideallerden vazgeçip, Türklerle sadık bir birlik kurarak basiretli ve ölçülü işbirliğinde bulunmak olduğuna kesinlikle inanıyordu. İzmirliyan, kendi toplumuna bu tutumu öneriyor; aynı zamanda, Hınçak, Droşak veya başka herhangi bir Ermeni derneği, aşırı eylemlerini sürdürürse, patrik olarak görevinden çekileceğini tüm çevreye kesinlikle duyuruyordu.

Dolayısıyla, ilgili devletlerin, yapılması tasarlanan Balkan işleri konferansında, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini kaldırmayı istedikleri söylentisi İzmirliyan'ı oldukça kaygılandırıyor, uğraştırıyordu. Bu kaygısını Fitzmaurice'e yansıtan Ermeni patriği, bu tarz bir yönetimin kendi durumunu güçleştireceğini, çünkü birçok Ermenilerin, özellikle ekstremistlerin, anayasanın söz verdiği özerklik, eşitlik ve adaletin henüz uygulanmadığı ve yeni akımın ilerideki başarısının henüz güvence altına alınmadığı özürle-

¹⁷ FO 371/424/217: Asya Türkiye'si ve Arabistan'la ilgili ek yazışmalar, gizli, 9482, Ekim-Aralık 1908; No. 60: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 1.12.1908, s. 112.

riyle, sessizce veya açıkça buna karşı çıkacaklarını bildiriyordu. Bu karşı çıkmalar, Türklerin Ermenilere olan güvenlerini sarsacak ve onların daha önce “kışkırtıcı ve ihtilalci” olarak anılan gizli idealler besledikleri kuşkusunu uyandıracaktı. Oysaki, Ermeniler, geçmişte uğramış oldukları felaketlerin ve onların komşuları bulunan aşiret mensubu Müslümanların ve öteki komşularının “yağma ve zulüm edici eylemlerinin” getirmiş olduğu zararları ortadan kaldıracabilmeleri şansının başarılı olabilmesi için Türklerle Ermeniler arasında karşılıklı güven ve dayanışma olması kesinlikle gerekiyordu. Böylece, İzmirliyan’ın, Muş, v.s. gibi uzak ilçelerdeki Ermeni halkının Türklerle uyum içinde işbirliği politikası izlenerek “kurtarılması” için kendi kendine vermiş olduğu görev tehlikeye düşecekti.

Sözlerini sürdüren İzmirliyan, Türk yönetimi ve halkının Ermenilere adilâne işlem yapmak doğrultusunda “içten ve dürüst” niyetleri olduğunu; kendi halkının da buna mukabil olarak onlara hiç olmazsa aynı karşılığı vermesini sağlamak için elinden geleni yaptığını, ama Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin kaldırılmasının, o sıralarda iki toplum arasında var olan mesut ahengi bozacağını öne sürüyor; Büyükelçi Lowther’in, bu maddenin vakitsiz olarak görüşülmesini önlemesi için etkisini kullanmasını istiyordu. Geçmişte göstermiş olduğu sempati ve yardımdan ötürü kendinin ve Ermeni halkının İngiltere’ye çok minnettar olduklarını kaydeden İzmirliyan, bu konuda İngiliz yönetiminin hikmetine güvenebileceği ümidini beyan ediyor; bu yazışmanın kesinlikle “gizli” bir işleme tabi tutulmasını ve Osmanlı yönetiminin, onun (Patriğin) İngiliz büyükelçisine böyle bir başvuruda bulunduğunu duymaması gereğini bir kez daha vurguluyordu.

Fitzmaurice, daha sonra kaleme aldığı “gizli” bir andıçta, Erzurum, Van, Bitlis ve öteki yerlerden alınan konsolosluk raporlarının, yetkililerin genellikle iyi niyetle davrandıkları, ama durumla etkin biçimde uğraşabilmek için gerekli araçlara henüz sahip olmadıklarını gösterdikleri görüşünü öne sürüyordu. Ona göre, ülkede huzursuzluk yaratan unsurların, geçmişteki “yasa dışı” alışkanlıklarından vazgeçmeleri için uzun bir zamana gereksinme vardı. O sıralarda, merkezi hükümet, Doğu Anadolu’daki duruma el koyması için, Türk ve Ermenilerden oluşan özel bir komisyonu oraya göndermek üzere idi; ama bu komisyon ancak en belirgin suistimalleri halledebilirdi ve o bölgede normale yakın koşulların yeniden egemen olabilmesi için aradan biraz zaman geçmesi gerekecekti¹⁸.

¹⁸ FO 371/557/42608: G. H. Fitzmaurice’in 30.11.1908’de kaleme aldığı gizli andıç.

İngiliz Büyükelçisi Lowther, Fitzmaurice'in bu andıcının bir suretini Sir Edward Grey'e gönderiyor; buna eklediği bir yazıda, Ermeni patriğinin, fırsattan yararlanarak Fitzmaurice'e, kendi toplumunun yeni rejim hakkındaki görüşlerini yansıttığını ve yakında yapılması tasarlanan Güçler Konferansı'nda, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin kaldırılmasına ilişkin söylentiler hakkında büyükelçiye "oldukça gizli bir mesaj" gönderdiğini bildiriyor; patriğin görüşlerini İngiltere Dışişleri Bakanı'na şöyle yansıtıyordu:

"Ermeni soyunun kurtuluşu için son şans, Türklerle ahenk içinde işbirliğine dayanır; söz konusu maddenin görüşülmesinin kesinlikle yaratacağı protestolar, bir kez daha Türklerin kuşkularını kamçılıyarak, bir olasılıkla Türklerle Ermeniler arasında bir son çatışmaya yol açacaktır".

Patrik, söz konusu maddenin vakitsiz olarak görüşülmesini engellemesi için büyükelçiyi, etkisini kullanmaya çağırıyor ve bu konuda Britanya yönetiminin yardımına güveniyordu. Bu durum içinde, Lowther, patriğin, 61. maddeye ilişkin görüşlerinin Britanya yönetimince ciddi biçimde dikkate alınmasını salık veriyordu.

Patriğin bu başvurusu, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda biraz ilgi görüyordu. Yetkililerden J. A. Tilley, buna ilişkin olarak kaleme aldığı derkenarda, konferans başarılı olmazsa, bunun, görüşülecek konulardan biri olacağını; hangi durumda olursa olsun, Türklerin, bu konunun öne sürülmesine yandaş olmayacaklarını; dolayısıyla, hiç güçlük çıkmadan elemine edilebileceğini kaydediyordu. Tilley, ayrıca, İngiltere, Ermenilerden yana her defasında müdahalede bulunduğunda, Ermenilerin başını ergeç belaya soktuğuna inanıyordu. Başka bir yetkili, ne kadar arzu edilirse edilsin, sorunu ele almak için vaktin henüz uygun olmadığını; 61. maddenin "kesinlikle ölü bir hüküm" olduğunu kanıtlamış bulunduğunu ve İngiliz müdahalesinin, durumu mutat olarak daha da kötü yaptığını; bu maddenin yürürlükte bırakılmasının istenip istenilmediğinin kuşkulu olduğunu; ama kaldırılacaksa, bunun uygulanacak devrimlerin uygulanmalarıyla birlikte yapılmasını kolaylaştıracak bir hüküm konulmasının kolay olacağını öne sürüyordu. Bunu İngiliz kamusunun da talep edebileceğine değinen yetkili, "yararsız ve uygulanması güç bir maddeden" kurtulmak için meydana gelen bu fırsatın yitirilmemesi görüşünü vurguluyor¹⁹; ama bu konuda hiçbir davranışta bulunulmuyordu.

¹⁹ FO 371/557/42608: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 2.12.1908.

Yeni rejimde ilk genel seçim

1908 yılı sonbaharında, Osmanlı uyrukları, kendilerini mecliste temsil edecek olan milletvekillerini seçmekle uğraşıyorlardı. Meclis, 17 Aralık 1908'de açılıyor²⁰, bir gün önce, Padişah Abdülhamit, yeni atanan 39 senatörün adlarını açıklıyordu. 288 milletvekilinden 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Musevi idi²¹. Ermeni milletvekillerinin sayısı 1913'te 16'ya çıkarılacaktı²².

İkinci Osmanlı Parlamentosu'nun açılışı, bu olaydan çok daha önce başlayan ve Anadolu'nun her yanını kapsayan durumun büyük ölçüde düzeliş ve normale dönmesine rastlıyordu. Örneğin İngiliz Konsolos vekili (Ermeni asıllı) A. F. Safrastian, 1 Eylül'de Bitlis'ten gönderdiği raporda, Muş'ta Türklerle Ermeniler arasında dostluk kurulduğunu ve yüzlerce Ermeni'nin Rusya'dan Türkiye'ye döndüğünü bildiriyordu²³. Daha sonraki raporlarında, doğu illerinde egemen olan güven ve gönencele ilgili ümitlerini vurguluyordu²⁴. Yerel makamlar, o illerdeki durumu iyiye götürmek yönünde ellerindeki araçlara dayanarak her şeyi yapıyorlardı. Haklarında epeyi şikâyetler yapılan eski suistimallerin birçoğu ortadan kalkıyordu.

Bu arada, Van'daki militan Taşnakçılardan kimileri, geçmişte Ermenilerden gaspedildiğini iddia ettikleri malların bütünüyle Ermenilere iade edilmelerinde direnmeye başlıyorlardı; ama oradaki İngiliz konsolos yardımcısı işe karışarak, onları, gerçekleşmesi güç olmakla kalmayıp, aynı zamanda, aşiret mensubu Müslümanları kendilerine karşı kıskırtacak olan bir yöntem izlemekten vazgeçmeye inandırıyorlardı. Bununla birlikte, İstanbul'daki Ermeni patriğinin müracaatı üzerine, *Bab-ı Ali*, bu hassas konuyu inceleyecek özel bir komisyon göndermek kararını alıyordu. Komisyon, dürüst ve yetenekli olmayan işgüderlerin işlerine son vermek; Hamidiye subaylarının sivil görevleri bulunmadığını saptamak; aşiret mensubu ağaların azınlıklardan haraç toplamalarını önlemek ve açlık çeken ilçelerdeki halkı, gerekirse, birikmiş vergilerden muaf tutmak yetkilerine de sahipti. Ama çok geçmeden bu komisyonun üyeleri görevlerinden çekiliyorlardı, çünkü ülke son beş aydan beri kar altında bulunuyordu ve bu

²⁰ *Takvim-i Vekayi*, 3.1.1324 (eski takvim).

²¹ Feroz Ahmad: *The Young Turks*, Oxford 1969, s. 145.

²² Christopher J. Walker: *Armenia, the survival of a nation*, Londra 1980, s. 182.

²³ Turkey No. 1 (1909), s. 89.

²⁴ Walker, op. cit., s. 182.

durumda onların ciddi herhangi bir çalışmada bulunmaları olanaksız görünüyordu. Oysaki İngiliz Büyükelçisi Lowther, onların, son 30 yılın birikmiş sorunlarını kısa bir süre içinde çözümlenmeye çalışmanın ne denli ümitsiz bir davranış olacağına inanarak görevlerinden çekilmiş oldukları görüşünü öne sürüyordu.

Ermeni patriği, komisyon yalnız Erzurum'a kadar bile gitse, onun yaklaşmakta olduğu söylentisinin Bitlis, Van v.s. gibi güney illerinde yatıştırıcı bir etkisi olacağı; Erzurum'a vasıl olduğunda, açlık çeken bölgelere yapılması gereken yardımı saptayarak bu konuda bir rapor sunabileceği görüşlerini öne sürerek, komisyonun bir an önce İstanbul'dan yola çıkmasında direniyordu. Açlık çeken başlıca bölgeler şunlardı: Kilis, Muş, Bitlis ilinin öteki bölgeleri, Halep ve Adana illerinin kuzeyinde bulunan Hacin, Zeytun ve Kayseri dolaylarındaki bölgeler. Bunlar arasında birçok Ermeni ve Müslüman köyleri de vardı. Dünyanın dört bir yanındaki hayır cemiyetleri, açlık çeken halk, özellikle Hıristiyanlar için para topluyor; onlara yardımda bulunuyorlardı²⁵.

Ermeni aşırı davranışları sürüyor

Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi bölgelerindeki iktisadi duruma karşın, Van'daki İngiliz konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson'un da doğruladığı gibi, yeniden kurulan anayasa rejimi, Ermenilerin durumunu daha iyiye götürüyordu. Kötü ad yapan Taşnak ihtilal derneğinin tutumu değişmeye başlıyordu. Bu dernek, şimdi etkisini Türk ülkelerinden çok Rus ülkelerinde kullanmaya başlıyordu; çünkü Rus yönetimine, Türk yönetiminden daha çok karşı çıkıyordu. Rus yönetiminin, Ermeni kilisesine, daha önce gassetmiş olduğu arazilerini geri vermesi, bu örgütün çalışmalarının bir sonucu olarak görülüyordu.

Jön Türk akımının önderleri henüz sürgünde iken ve sarayın idaresizliğini ortadan kaldırmak için her türlü kombinezonlar kurmaya çalışırken, Ermeni ihtilalcilerinin elebaşları, Genç Türklere, bu amaçlarını gerçekleştirmede yardımcı olurlarsa, sonuçta bir veya iki "Ermeni ilinin" kurulmasına yol açabilecek "adem-i merkezîyetçilik" (*decentralisation*) sağlayabileceklerini ümit etmişlerdi. Ama, yeniden dinçleşen Osmanlı yönetimi, soy ve din ayrımı yapmadan tek bir Osmanlı uyruğu kurulmasını hedef tuttuğundan, Taşnakçıların hayal kırıklığı büyük olmuştu.

²⁵ FO 371/762/327: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 27.12.1908.

İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson bile, Taşnak Derneği'nin amaçlarını "mantık dışı ihtiras" olarak nitelendiriyor ve onların, Türkiye, İran ve Rusya illerinin bölümlerinden oluşacak bir Ermeni cumhuriyeti kurmayı ve oradaki Ermeni olmayan unsurları yavaşça ortadan kaldırmayı ümit ettiklerini Büyükelçi Lowther'e bildiriyordu. Yine Dickson'a göre, Ermeni papazları, kendi toplum mensuplarını, genç yaşta evlenip çok çocuk yapmaya ve böylece öteki unsurları "batırmaya" üsteliyorlardı. Ayrıca, Taşnaklar, Ermeniler arasında çıkan ayrılıkları çözümlmek için Türk yargıtaylarına değil, kendilerine başvurulmasını sağlamaya çalışıyor; kendi soydaşlarını hâlâ haraca bağlıyor ve ulusal duygulara zararlı olduğu özürüyle yabancı misyonerleri teşvik etmiyorlardı. Onların bu tutumu, Taşnak Derneği'nin yayınlamış olduğu ve Teğmen Dickson'un bir suretini Büyükelçi Lowther'e gönderdiği programda yansıtılıyordu. Dickson'a bakılacak olursa, bu program, Batı Avrupa'nın en aşırı sosyalist görüşlerini ham bir biçimde içeriyordu.

Bu arada, ileride Doğu Anadolu'da alınacak olan önlemler konusunda İttihat ve Terakki Derneği'nin ve Bitlis Ermenilerinin delegeleri arasında bir süreden beri yapılmakta olan görüşmeler ani olarak kesiliyor, ama sonuçta bir anlaşmaya varma olanağı ortadan kalkmıyordu. Bitlis ilinin belli başlı Ermenileri, Ermeni patriğinin de öne sürdüğü gibi, Genç Türk Partisi'yle işbirliği yapmalarının kendilerine en iyi çıkarları sağlayacağı; hayat ve mallarının yeterince güvence altına alınmasında direnmekle birlikte, aşırı taleplerde bulunarak yönetim katlarını güç bir durumda bırakmamak görüşüne yöneliyorlardı. Erzurum'daki Taşnakçılar da, yurttaşlarını, bu denli bir yöntem izlemeye güçle üsteliyor; ama, Harput'tan, oradaki halk arasında büyük bir huzursuzluk olduğu haberleri geliyordu. O ilçedeki Türkler, Ermenilere tanınan üstünlükten dolayı onları kıskanıyor; İttihat ve Terakki Derneği'nin yerel şubelerine güvenmiyor; orada, muhalif bir "İslam Komitesi" kuruyorlardı. Öte yandan, Adana ilindeki durum sakindi²⁶.

Genel seçimden bu yana, genellikle tüm Ermeniler ve özellikle Taşnakçılar, eskisine oranla daha yatışmış görünüyorlardı; ama bhusus Van ilindeki yerel Türklerle araları hiç iyi gitmiyordu. Van'daki yerel Müslümanlar, geçmişteki davranışlarından ötürü Ermenilerden nefret ediyor; onlara yeni rejim tarafından ayrıcalık hakları verilmesine çok içeriyorlardı. Kolayca kışkırtılabilecek düşmanlıklarını daha çok Taşnakçılara ve

²⁶ FO 371/762/3123: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 18.1.1909.

onların Rusyalı önderlerine - Vramiyan, Aram ve İşhan - yönlüyorlardı, çünkü bu önderler, geçmişte işlemiş oldukları suçlar iddiasıyla aşiret mensubu ve öteki yerel Müslümanların cezalandırılmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Düzenlemekten zevk aldıkları birçok açık toplantılardan birinde, Taşnakçılardan kimileri, halkı, Tanrı'ya inanmamaya davet etmişlerdi. Buna büyük ölçüde kızan halk arasında küçük ölçüde kargaşalıklar çıkıyor; rakipleri, Taşnakçuların saygınlığını kıskanan Armenistler ve Hınçakçılar, halkı daha da kışkırtıyorlardı. Bir ara, Ermeni kesiminde, çeşitli hiziplerin birbirlerine girmeleri tehlikesi baş gösteriyor, ama Taşnak önderi Vramiyan'ın müdahalesiyle durum yatışıyordu. Bu gelişmeler ve nedenleri, yerel Müslümanların Taşnakçılara karşı olan beğenmezliklerini bir kat daha artırıyor. Van'daki huzursuzluk gittikçe genişliyordu; çünkü İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson'un da yazdığı gibi, oradaki Ermenilere posta ile yüzlerce tabanca gönderilmiş olduğu biliniyordu²⁷.

Öte yandan, Erzurum göze çarpacak kadar sakindi. Oradaki Ermeniler de asayişin korunması için, kendi paylarına düşeni ve Müslüman yurttaşlarının duygularını incitmekten kaçınmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bunun sonucu olarak, iki toplum arasında, 1908 yılı Ağustos ve Eylülünde yapılan kutlamalarla başlayan iyi ilişkiler memnuniyet verici biçimde sürdürülüyordu. Bu konuda Erzurum'daki Gregoryan Ermeni Piskoposu M. Sempad, kendi toplumu üzerindeki etkisini düzen ve asayişten yana kullanarak değerli hizmette bulunuyordu.

Oradaki İngiliz Konsolosu Albay H. S. Shipley, durumu, gelecek için oldukça cesaret verici buluyordu; ama hudut ötesinden, Ermeni köylerine bir süreden beri silah kaçakçılığı yapılması, Müslümanlar arasında kötü bir izlenim yaratıyordu. Shipley, bu silah kaçakçılığının belki biraz abartılmış olduğuna inanıyor; yerel kimi Taşnak önderlerinin, halkın asla sistemli biçimde silahlandırılmadığı ve bu denli silahlandırmanın programlarında olmadığı yolunda kendisine (Shipley'e) güvence verdiklerini kaydediyordu. Bununla birlikte, ülkeye silah sokmak bellisiz bir önlemdi; çünkü bu silâhlar rejimin düşmanlarıncı, kendi amaçları için kullanılabilirdi. Bu durum, İttihat ve Terakki Derneği'nin yerel bir önderinin Konsolos Shipley'e birkaç kez bildirdiği gibi, iki "millet" arasında büsbütün anlaşmaya varılmasına bir engel oluşturuordu.

²⁷ FO 371/774/15584: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 20.4.1909, ilişikte Teğmen Bertram Dickson'un Van'dan gönderdiği 31.3.1909 tarihli yazının sureti.

İki toplum arasında anlaşmazlık yaratan bir sorun daha vardı: Buna da Taşnak örgütünün genç üyelerinin, Ermenilerin uygulamasını salık verdikleri aşırı politika hakkında vakit vakit yaptıkları çığırkanlıklar neden oluşturuyordu. Bu Ermeni boşboğazlıklarının Müslümanlar üzerindeki kötü etkisi hakkında kimi Türk elemanları Shipley'e çoğu kez yakınıyorlardı. Müslüman halkı bu denli çığırkanlıklara önem vermemeye inandırmak güçtü. Shipley, yerel Ermeni önderleriyle yapmış olduğu görüşmelerde, onların, maceraya yol açacak herhangi bir siyasa kesinlikle ve istisnasız karşı çıktıklarını; bir "millet" olarak durumlarında, birkaç yıl öncesine oranla, büyük bir gelişme kaydedildiğini ve kendilerine iyileşme yönünde verilen fırsattan büsbütün yararlanabilmek için sükûnu sürdürerek, her iki halkın çıkarlarının birbirine zıt olmadığını Türklere kanıtlamak olduğunu iyice kavramış bulduklarını açıklıyordu. Ermeni önderlerinden birisi, bu konuya ilişkin olarak Shipley'e şu görüşleri beyan ediyordu:

"Olay çıkarsa, ordu, ya bizden yana veya bize karşı olacak. Bizden yana olursa, korkulacak birşeyimiz yoktur; bize karşı olursa, ithal edebileceğimiz silahlar büsbütün yetersiz olacaktır"²⁸.

Ama, maalesef, daha sonra vuku bulan Adana olaylarının da kanıtlayacağı gibi, kötü ögütlerin etkisi altında kalan kimi Ermeniler, Türk yurttaşlarına karşı öldürücü bir mücadeleye hazırlanıyorlardı.

13 Nisan 1909 isyanı (31 Mart Vak'ası)

1908 yılı Ağustosunda Sait Paşa Kabinesi'nin yerine geçen Kâmil Paşa yönetimi İngiliz yandaşı olarak nitelendiriliyordu. Nitekim, Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine, İngiliz Kralı Edward VII'nin, Padişah Abdülhamit'e bir mesaj göndererek, bu davranışından ötürü onu kutlamak gibi uluslararası geleneklere karşıt bir jestte bulunduğu inanılıyordu. Bu durumda İttihat ve Terakki Derneği, Kâmil Paşa'dan yana olmamakla birlikte, onu erkten düşürmek konusunda çekingen davranıyordu²⁹.

²⁸ FO 371/774/15573: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 18.4.1909, ilişikte Konsolos H. S. Shipley'in 5.4.1909'da Erzurum'dan gönderdiği yazının sureti.

²⁹ Tahsin Paşa: *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 45; Ali Haydar Mithat: *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul 1946, s. 199; Hilmi Kâmil Bayur: *Sadrızam Kâmil Paşa*, Ankara 1954. İngiliz birinci çevirmeni, Kâmil Paşa'yı "çılgınlık derecesinde İngiliz yandaşı" olarak nitelendiriyordu. Bkz. G. P. Gooch ve Harold Temperley: *British documents on the origin of the war*, Londra 1928, s. 256-7; Sina Akşin: *31 Mart Olayı*, Ankara 1972, s. 31.

Aynı yılın Kasım ayında, Kâmil Paşa, seçim sonuçları belli olmaya başlayınca, İttihat ve Terakki Derneği'ne taviz olmak üzere 30 Kasım'da kabinede kimi değişiklikler yapıyordu. Onu erkten düşürmek için yapılan bazı davranışlara karşın, Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki'nin dileklerine saygı göstermeye söz verdikten sonra, 13 Ocak 1909'da, mecliste oybirliğiyle güven oyu almayı başarıyordu.

1909 yılı Şubat başlarında, sadrazam, gittikçe artan yetkisinden cesaret alarak, İttihat ve Terakki'nin etkisini sarsmaya çalışıyor, ama bu davranışı onunla bu dernek arasında bir ölüm kalım mücadelesi başlatıyordu. Aynı zamanda bir kabine bunalımı patlak veriyordu. Donanma Bakanı Arif Hikmet Paşa'nın daha önce sunmuş olduğu görevden çekilme dilekçesi 10 Şubatta kabul ediliyor ve onun yerine, geçici olarak, Korgeneral (Ferik) Hüsnü Paşa getiriliyordu. Savaş Bakanı Ali Rıza Paşa Mısır Komiserliği'ne atanınca onun da yerine 2. Ordu komutanı Nazım Paşa getiriliyordu; ama bu oldukça önemli atamada İttihat ve Terakki'ye ve kabinenin öteki üyelerine danışılmaması, birçok bakanın protesto olarak görevlerinden çekilmelerine yol açıyordu.

11 Şubatta parlamentoya bu konuda bir gensoru veriliyor³⁰; Kâmil Paşa buna yanıt vermeye çalışırken, kendi durumunu sağlamlaştırmak amacıyla, güya İttihat ve Terakki'nin, Abdülhamit'i tahttan indirmeye ve Reşat Efendi'yi de ekarte ederek, tahta Yusuf İzzettin Efendi'yi getirmeye çalıştığı yolunda basında söylentiler çıkartıyordu³¹. Ama iki gün sonra, kabine, bu söylentileri yalanlıyordu³². Bu arada sadrazam, orduyu İttihat ve Terakki'nin etkisinden uzaklaştırmaya ve bu derneği daha da zayıflatmaya çalışıyor³³, ama bunda başarı sağlayamıyordu. Onun bu davranışları, 13 Şubatta mecliste Kâmil Paşa Kabinesine güvensizlik oyu verilmesine yol açıyordu³⁴. Böylece, Kâmil Paşa sadrazamlıktan çekiliyor; yerini, İttihat ve Terakki'nin desteklediği Hilmi Paşa'ya bırakıyordu.

Burada, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi M. Marschall'ın 29 Nisan 1909 günü Berlin'e gönderdiği kapalı telyazısında, Kâmil Paşa Kabinesinin zayıflıkları konusunda öne sürmüş olduğu görüşleri izlemek ilginç olacaktır. Alman büyükelçisine bakılacak olursa, İngiltere, özellikle Kâmil Paşa'nın

³⁰ *İkdam*, İstanbul, 12.2.1909.

³¹ Akşin, s. 33; *Tanin*, İstanbul, 15.2.1909; *İkdam*, 19.2.1909.

³² *Tanin*, 14.2.1909.

³³ *The Times*, 6.2.1909; *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1960, s. 134-5; Akşin, s.

35.

³⁴ Akşin, s. 36.

sadrazamlığı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine çok karışmak ve nerdeyse hükümet işlerini sadrazamla birlikte yürütmek hatasını işlemiştir. Marschall'ın 3 Haziran 1909 tarihli raporuna bakılacak olursa Ferit Paşa'nın büyükelçiye bildirdiğine göre, Ermenilerin yaşadıkları doğu illerini teftiş etmek üzere, olağanüstü yetkilere sahip bir komisyonun kurulmasını öngören ve Müslümanların tepkisiyle karşılaşan yasa tasarısını bizzat Kâmil Paşa hazırlamıştı. O sıralarda İçişleri Bakanı bulunan Hüseyin Hilmi Paşa, bu tasarının mahzurlarından söz edince, Kâmil Paşa, bunu İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'le birlikte hazırladığını ve parlamentoda kabul edileceği yolunda ona söz verdiğini söylemişti³⁵.

Hilmi Paşa sadrazamlığa atandıktan sonra, İttihat ve Terakki Derneği, Mehmet Arslan'ı, yeni kabinenin İngiliz yandaşı bir politika izleyeceği konusunda güvence vermek üzere İngiliz büyükelçiliğine gönderiyordu³⁶; ama İngilizler, İttihat ve Terakki'ye karşı soğumaya başlıyorlardı³⁷. O tarihten sonra siyasi durumda kötüye doğru bir gidiş seziliyordu. Muhalefet, Hilmi Paşa Kabinesini asla kabullenmemişti ve din çevrelerini hem bu kabineye ve hem de İttihat ve Terakki'ye karşı kışkırtmaya başlamıştı. Ordu mensupları arasında da, özellikle kadro dışına çıkarılan kimi subaylar arasında epeyi hoşnutsuzluk vardı³⁸.

12 Nisana doğru durum daha da kötüye gitmeye başlıyor, ama halkı yatıştırmak için kimi teşebbüslerde bulunuluyordu. İlk deney, Ermeni Taşnak Derneği'nce yapılıyor; dernek yayınladığı bir bildiriye, tüm siyasi parti ve kuruluşları toplanmaya ve "yasal olmayan" kavgalarına son vererek birbirlerini karşılıklı olarak saymaya ve görüş birliği olan noktalarda işbirliği yapmaya çağırıyordu. Öteyandan, *İkdam* gazetesi, karma bir yönetim kurulmasını öneriyor³⁹; ama tüm bu teşebbüslerden bir sonuç alınamıyordu.

12 Nisanı 13 Nisana bağlayan gece yarısında, Taşkışla'da bulunan 4. avcı taburunun erleri ayaklanarak, subaylarını bağladıktan sonra, Mebusan Meclisi'ni kuşatıyorlardı. Erlerin ellerinde beyaz, kırmızı ve yeşil bayraklar vardı. Yeşil bayraklar, Kıbrıs'lı bir hafız olan Derviş Vahdeti'nin daha önce kurmuş olduğu *İttihad-ı Muhammediye* adlı aşırı eğilimli İslam

³⁵ *Die Grosse Politik*, no. 9600/132; Akşin, s. 290-1.

³⁶ *Tanin*, 15.2.1909.

³⁷ Akşin, s. 38.

³⁸ Akşin, s. 46-7.

³⁹ *Tanin* ve *İkdam*, 9.4.1909; Akşin, s. 50.

derneğinin açılışı sırasında kullanılan bayraklardı⁴⁰. Çok geçmeden, ayaklanma, başkentten öteki askeri birliklerine de yayılıyordu⁴¹. Ayaklanma sırasında birçok genç subaylar ve anayasa akımının çok sayıda yandaşları öldürülüyor; parlamentoya baskın yapılarak birçok milletvekillerinin canlarına kıyılıyordu. Bunun üzerine, İttihat ve Terakki Derneği'nin çok sayıda üyeleri kaçıp gizleniyorlardı. Daha önce bir telgraf memuru olan, geleceğin İçişleri Bakanı Talât Bey'e, İstanbul'daki Taşnakçı Ermenilerin önderi Aknuni tarafından melce verildiği söyleniyordu⁴².

Polis ve ordu, büyükelçilikleri ve kilit noktalarını korumada işbirliği yapıyordu; ama çok geçmeden onlarla Mahmut Muhtar Paşa komutasındaki sadık askerler arasında çarpışmalar başlıyordu. Bu arada softalar (din öğrencileri) da asilere katılıyorlardı. Batılı ve laik ideallere dayanan "çürük hükümete" son verilmesini; şeriata dönülmesini; genel af ilan edilmesini, subayların başkentten uzaklaştırılarak yerlerine yenilerinin atanmasını ve bir donanma kurulmasını talep ediyorlardı⁴³. *Volkan* gazetesi de, batının körü körüne taklidi ve bir "şeytanlar devri"nden söz ederek dindarları kışkırtıyordu. Padişah akılsızca davranarak asileri tutuyor; onları affediyor ve meclise, şeriata saygı göstermeyi buyuruyordu. Bununla birlikte, kimi Türk tarihçileri, Abdülhamit'in bu ayaklanmadaki rolünü değerlendirmenin güç olduğu kanısındadırlar. İsmail Kemal, onun bunda hiçbir rol oynamadığını iddia eder⁴⁴; başkaları ise bunun aksini öne sürerler.

Sadrazam Hilmi Paşa, asilerin taleplerini şeyhülislamdan öğrenir öğrenmez görevinden çekiliyor, istifası padişahça kabul ediliyordu. Bunun üzerine padişah, Ahmet Tevfik Paşa'yı yeni kabineyi kurmakla görevlendiriyordu. Tevfik Paşa, karısının Alman olmasına karşın, İngiliz yandaşı olarak nitelendiriliyordu⁴⁵. 14 Nisanda erke geçen kabinesinde, o sıralarda Londra'da büyükelçi bulunan Rifat Paşa Dışişleri Bakanı, Ermeni asıllı Gabriyel Noradunkiyan da Ticaret ve Bayındırlık Bakanı olarak atanıyordu. Yeni sadrazam illere gönderdiği telyazılarında, Osmanlı uyrukları arasında "iyi ilişkilerin ve hukuk düzeniyle asayişin korunması için çalışılmasını" salık

⁴⁰ *Volkan*, 16.4.1909.

⁴¹ Mevlânâzade Rifat: *İnkılab-ı Osmaniden bir yaprak*, Kahire 1329, s. 80-90.

⁴² Kimi Ermeni yazarları, hiç bir kanıt göstermeden, Aknuni'nin, daha sonra idamının Talât Paşa'ca imzalanan bir Ermeni önderi olduğunu iddia ederler. Bkz. Stephen C. Savjian: *A trip through historic Armenia*, New York 1977, s. 401.

⁴³ Akşin, s. 69.

⁴⁴ Bkz. *İkdam*, 15.4.1909.

⁴⁵ Gooch ve Temperley, s. 11.

veriyordu ⁴⁶. Buna karşın, İstanbul'da patlak veren mukabil ihtilalin ertesi günü, yani 14 Nisanda, Adana'da kanlı olaylar çıkıyordu. Bu olaylar aşağıda geniş ölçüde incelenecektir. Burada, mukabil ihtilalin veya ayaklanmanın büsbütün başarısızlığa uğramasına ilişkin olayları izleyelim.

Selânik'te bulunan 3. Ordunun komutanı, Genç Türk Generali Mahmut Şevket Paşa, isyanı bastırmak için bir ordu göndermek kararını alıyordu. Bu "Hareket Ordusu'na" mensup erler, 16 Nisanda Çatalca'ya ulaşıyor; onların İstanbul'a girmelerini engellemek için yoğun teşebbüslerde bulunuluyordu; çünkü başkente girmelerinin, karşıt unsurlar arasında kanlı olaylara yol açacağına inanılıyordu; ama bu teşebbüsler neticesiz kalıyordu. Dolayısıyla, "Hareket Ordusu" ilerlemeye devam ederek Yeşilköy'e geliyor ve orada bir parlamento delegasyonunca karşılanıyordu. Ermeni Taşnak Partisi de, 20 Nisanda Yeşilköy'e bir heyet gönderiyor ve "Hareket Ordusu'nu" desteklediğini açıklıyordu ⁴⁷. Ermeni heyeti kadınlardan oluşuyor; "Hareket Ordusu'na" beyaz bir bayrakla bir çiçek demeti sunuyor; Ermeni mebuslardan Vartkes Efendi ise bir söylev veriyordu. Yeniden kurulmuş bulunan Hınçak Partisi de bir heyet göndererek gönüllü öneriyor; buna teşekkür edilerek gereksiz olduğu yanıtı veriliyordu ⁴⁸.

Bu arada Taşnakçılar, Abdülhamit'e ve asilere karşı ortak harekâta geçilmesi için ellerinden geleni yapıyorlardı ⁴⁹. Durumu ele almak için kurulan partilerarası heyet (Hey'et-i Müttefika), 23 Nisanda Dr. İbrahim Temo'nun başkanlığında toplanıyordu. İttihat ve Terakki adına kimsenin katılmadığı bu toplantıda Taşnak Başkanı Malumyan Efendi, parlamento ve hükümete 7 kişilik bir heyet gönderilmesini öneriyor ve heyetin görevlerini şöyle saptıyordu: Heyetin amaç ve görevlerini anlatmak; resmi ve özel tüm Osmanlı kuruluşlarının yurdun güvenliği ve anayasanın korunması için işbirliği yapmalarını sağlamak; parti çekişmeleri ve unsurlararası kavgalara son verilmesini sağlamak. Bu öneriler basında da yayınlanmalı; ayrıca, orduya, anayasadan yana çabalarından ötürü teşekkür edilmeli ve tüm ülkeye güvenlik sağlanmalıydı ⁵⁰.

23 Nisanda oturum yapan meclis, anayasanın ve çeşitli soylar arasındaki birlik ve sükûnun sürdürülmesinin önemini vurgulayan bir önerge

⁴⁶ Akşin, s. 89-90.

⁴⁷ Yunus Nadi: *İhtilâl ve İnkılab-ı Osmani*, İstanbul 1325, s. 144 ve 157; *İkdam*, 22.4.1909; Akşin, s. 234.

⁴⁸ Akşin, s. 249.

⁴⁹ Akşin, s. 264; *İkdam*, 23.4.1909.

⁵⁰ *İkdam*, 26.4.1909; *Mizan*, 11.4.1909; Akşin, s. 265-6.

kabulleniyordu ⁵¹. Ermeni milletvekillerinden Agop Babikyan, bu önerge- nin hükümlerini daha sert yapmaya çalışıyorsa da bunda başarı sağlayamı- yordu ⁵². Ertesi gün (24 Nisanda) “Hareket Ordusu” İstanbul’a girerek Yıldız Sarayı’ni kuşatıyordu. Büyük devletlerden birinin büyükelçisinin (Rusya’dan kuşkulanıyordu), saraya bir aracı göndererek, Ali Cevat ara- cılığıyla padişaha, herhangi bir dileği olup olmadığını (yani kendisini kur- tarmak için kaçmayı isteyip istemediğini) sorduğu iddia ediliyordu. Ali Cevat’a bakılacak olursa kendisi, elçinin bu mesajını padişaha iletmış; padişah, kendine gösterilen ilgiye teşekkür etmiş, ama yapılan öneriyi kabul edemeyeceğini bildirmiş ⁵³.

Yazar Ali Haydar’a göre, Padişah Abdülhamit tahttan indirilmeden birkaç gün önce, Rus büyükelçisi onu ziyaret ederek bir Rus gemisiyle Türkiye’den ayrılmasını önermiş. Alman imparatoru da Abdülhamit’e buna benzer bir öneride bulunmuş ⁵⁴. Yine yapılan iddialara göre, İngiltere kralı, büyükelçilik başçevirmeni Fitzmaurice aracılığıyla, Abdülhamit dilerse İn- giliz Akdeniz donanmasını İstanbul’a göndermeye hazır olduğunu bildir- miş; ama Abdülhamit bu öneriyi nezaketle reddetmiş ⁵⁵.

27 Nisan günü toplanan meclis, Abdülhamit II’yi tahttan indirerek yerine Mehmet Reşat’ı Mehmet V olarak padişah yapmak kararını alıyordu. Şeyhülislam Ziyaettin Efendi ve Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi’nin yayınladıkları fetvada, Abdülhamit şöyle suçlandırılıyordu: Şer’i yapıtlar- dan kimi şeyleri çıkartmak ve bu yapıtlardan bazılarını yasaklayıp yak- tırmak; kamu kaynaklarını harcamak; şer’i neden olmadan insan öldürt- mek, hapsedirmek ve sürdürmek gibi zulümler; doğru yol izleyeceğine ant içmişken bu anttan dönmek ve büyük ölçüde “fitne” ve “katliam” yap- tırmak.

Abdülhamit’e tahttan indirildiğini resmen bildirmeye giden heyette Aram Efendi adlı bir Katolik Ermeni de bulunuyordu ⁵⁶. Padişaha hal’ fetvasının tebliğini İşkodra Mebusu Esat Paşa (Toptani) şu sözlerle yapmıştı:

⁵¹ *Takvim-i Vekayi*, 199, 20.4.1325.

⁵² *İkdam*, 23.4.1909.

⁵³ Ali Cevat ve Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara 1960, s. 74.

⁵⁴ Mithat: *Hatıralarım*, s. 226.

⁵⁵ Hasan Amca: *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul 1958, s. 72; Akşin, s. 265-7 ve 284.

⁵⁶ *İkdam*, 28.4.1909.

“Efendim, bugünkü Meclis-i Milli'nin kararını zat-ı alinize bildirmekle görevlendirildik... Bermucib-i Fetva-yı Şerif millet sizi hal' etti. Mal ve canınızın, evlâd ve ayalınızın emniyetini de tekeffül eder”.

Bu sözler üzerine bir süre afallayan Abdülhamit, üzgün ve bezgin bir durumda şunları söylüyordu:

“Kaderim böyle imiş; ben milletime bu kadar sene hizmet ettim. Kıymetim bilinmedi. Fakat herşey anlaşılacaktır. Cenab-ı Hak âdildir. El-hükmü lillâh adalet-i rabbaniye tezahür eder, görevimiz bu kadarmış”⁵⁷.

Abdülhamit bundan sonra Selânik'e sürülüyor; bu kentin 1. Dünya Savaşı'nda elden çıkması üzerine geri getirildiği İstanbul'da 1918'de vefat ediyordu⁵⁸. Onun sadrazamı Tevfik Paşa'nın kaderi değişik bir yön izliyor; yeni padişah onu 1 Mayıs'ta yeniden kurulan kabinenin başına geçiriyor, ama bu kabine ancak dört gün erkte kalıyordu. Görevinden çekilmek için İttihat ve Terakki Derneği'nce sıkıştırılan Tevfik Paşa, 5 Mayıs'ta istifa ediyor; yerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya bırakıyordu.

Adana olayları

1908 kışı Anadolu illerinde sükûnet içinde geçiyordu; oysaki halk, hasatın iyi olmaması yüzünden epeyi eziyet çekiyordu. Soğuk mevsimde muhtaç kişilere yardımda bulunmak amacıyla ülkenin dört bir yanından iane toplanıyordu. İngiliz raporlarına bakılacak olursa, anayasa rejiminin yeniden kuruluşu, durumda pek az bir gelişmeye yol açmıştı: Müslümanlar, kendilerine hemen hemen hiçbir yarar sağlamayan yeni düzenden hoşnut olmamaya başlıyorlardı. İngiliz Büyükelçisi Lowther'in deyimine göre, “Türklerin eski ve soru götürmez tahakkümü”, anayasanın yeniden kuruluşundan bu yana çoğu kez sözü edilen özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleriyle -görünürde bile olsa- sarsılmış bulunuyordu⁵⁹. Öte yandan Hıristiyanlar, özellikle Ermeniler, kendilerine verilen daha geniş özgürlük-

⁵⁷ Tahsin Uzer: *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1979, s. 245 ve 298-300.

⁵⁸ Ayr. bkz. İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371/771/15921: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 27.4.1909.

⁵⁹ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 4.5.1909.

ten yararlanıyor; “ilk aşamada kendilerini savunmak”, daha sonra da “hak iddialarını saldırgan biçimde sağlamak” amacıyla ülkeye kolayca silah ve mermi sokuyorlardı. Bu davranışları, aynı zamanda onları, “Ermeni soyunun büyük kaderlerinden ve sonuçta bir Ermeni prensliği kurulmasından” yana söz etmeye sevk ediyordu.

İngiliz yazarlarından Telford Waugh'a göre, Ermeniler, Adana'da da görüldüğü gibi, yeni kazandıkları eşitlikleriyle kibirleniyor, böbürlenip duruyorlardı⁶⁰. Dahası, onlara verilen anayasa ve ulusal kurultay, Ermeni aydınlarının şımarıklığını artırmıştı. Ermeni yazarları bile kendi soydaşlarına, daha önce yasaklanmış bulunan ve Çukurova'da (yani Adana ilinde) kurulacağını düşledikleri bir Ermeni devletinin bağımsızlığını selamlayan yurtsever, ulusal halk şarkıları okumak izninin verilmiş olduğunu kabul ederler. Oysaki, İngiliz kaynaklarına bakılacak olursa, Ermeniler Adana ilindeki⁶¹ 393.000'lik nüfustan 75.000'ini; Müslümanlar ise 290.000'ini⁶²; Türk kaynaklarına göre, 408.563 tutarındaki nüfustan, Müslümanların 341.903'lük sayılarına karşı ancak 57.686 kişilik bir toplum oluşturuyorlardı⁶³.

Bu arada eli kalem tutan her Ermeni, gerçeklerle ilişkisi olmayan destanlar, şiirler, hikâyeler ve benzeri yazılar yazmaya başlıyordu. Hele Ermeni ulusal kurultayının kuruluş yıldönümlerinde büyük taşkınlıklar yapıyor ve verdikleri söylevlerde “yüce emel”den söz ediyorlardı. Aynı zamanda, ihtilali canlandıran piyesler sahneye koyuyor ve Türkleri kışkırtıcı ulusal marşlar okuyorlardı⁶⁴. Hemen hergün sokaklarda, Ermeni ev ve okullarında yüksek sesle ihtilal şarkıları söylüyor; Ermeni ressamı, Ermeni halkının ulusal duygularını kamçılayıcı resimler çiziyorlardı. Bu resimler, kartpostallarda ve posta pulları üzerinde kullanılıyor; sigara paketleri, tiyatro perdeleri ve yastık yüzleri üzerine desen olarak çiziliyordu. Böylece Ermeni aydınları, Ermeni halkını ayaklandırmak için ellerinden geleni yapıyor; yeni düzenin ruhuna sadık olan Osmanlı yönetimi ise, vicdan özgürlüğüne karışmamak ilkesine bağlı kalmayı yeğ tutarak, gittikçe büyüyen anarşiyi

⁶⁰ Sir Telford Waugh: *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra 1930, s. 129.

⁶¹ David Kherdian: *The road from home: the story of an Armenian girl*, Londra 1980, s. X.

⁶² FO 371/4239/160318: W. Childs, Dışişleri Bakanlığı, Coğrafya Bölümü, PID, 10.2.1920.

⁶³ FO 371/4229/86552: Amiral Calthorpe'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 24.5.1919, ilişkide, Osmanlı Dışişleri Bakanlığınca gönderilen ve nüfus istatistiklerini gösteren 14.3.1914 tarihli kitapçık.

⁶⁴ Parmaksızoğlu, s. 26; Sadi Koçaş: *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*, Ankara 1967, s. 142-4.

denetlemekten kaçınıyor; bu tutumuyla, ne denli zayıf ve güçsüz olduğunu gösteriyordu ⁶⁵.

Ermeniler ne kadar nutuk çekip, şiir okuyor ve silahlandırılıyorsa, Türk halkı da bir o kadar kaygı ve telaşa kapılıyordu. Türkler, Ermenilerin emellerinde ve onları kıskırtmak için çok çalışan Hınçak ve Taşnak derneklerinin onlara yaptıkları vaazlarında, Türklerden intikam almak ve “Türk soyunu yeryüzünden silmek” amacının varlığını seziyorlardı ⁶⁶. Aynı zamanda, Mersin’deki Gregoryan Ermeni Piskoposu Muşeg’in davranışlarından da kaygılanıyorlardı. Bu piskopos, tüm bölgeyi, özellikle Adana ve dolaylarını dolaşarak Ermenileri silahlanmaya üsteliyor; onlara silah satarak ticari kâr sağlıyordu. İngiliz Büyükelçisi Lowther, bu piskoposun, Ermeni halkının ihtiraslarını ve Türklerin korkularını kıskırtmada başlıca rolü oynadığına inanıyordu. Onun bu rolünü iyi kavrayan Mersin’deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, daha sonra, Piskopos Muşeg’in Mersin’e dönmesine kamu düzeni adına engel oluyordu ⁶⁷.

İngiliz büyükelçiliğince kaleme alınan bir rapora göre anayasa gereğince herkes silah taşıyabiliyordu. Bu yeniliğin yarattığı zevkle binlerce tabanca satın alınmıştı. Okula giden erkek çocukları bile, sahip buldukları tabancalarıyla gösteriş yapıyorlardı. Bunu daha kötü bir durum izliyordu: Caka satan silahlı Ermeni ve onun durmak bilmeyen dili, “cahil” Türkleri sinirlendiriyordu. Her iki yan birbirlerine tehdit ve hakaretler savuruyorlardı. İngiliz raporuna göre, kimi Ermeni önderleri, İstanbul’dan gelen delegeler ve Ermeni papazları (“her Ermeni papazı bir otokrattır”) kendi toplum mensuplarını silah satın almaya üsteliyordu. Bu silah satın alımı açıkça, düşüncesizce ve kimi durumlarda kötü niyetle yapılıyordu. İngiliz raporu, Rusyalı Ermeni olan bir vaizin, hiçbir “katliam” olmamış Adana’da bir kilisede, “1895 şehitleri için” intikam alınmasını salık vermesine ne denir sorusunu soruyor; Piskopos Muşeg’in şunları söylediğini kaydediyordu: “İntikam; cinayete karşı cinayet; silah satın alınız. 1895’teki her Ermeni’ye karşı bir Türk”. Muşeg’in bu konuşmayı yaptığı kilisede hazır bulunan Amerikalı bir misyoner derhal ayağa kalkarak kiliseyi terk ediyordu. İlin her yanını gezen Muşeg, ceketi olan herkesi ceketlerini satarak silah satın almaya üsteliyordu ⁶⁸.

⁶⁵ Koçaş, s. 139 ve 145.

⁶⁶ FO 371/772/17612: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909; ayr. bkz. Christopher J. Walker: *Armenia: the survival of a nation*, Londra 1980, s. 183.

⁶⁷ FO 371/772/17612: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁶⁸ FO 424/220, no. 48, ilişikteki belgeler; ayr. bkz. Kâmuran Gürün: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 167-8.

Adana olaylarından sonra oraya görevle gönderilen Cemal Paşa'ya göre⁶⁹, bu "genç ve muhteris Ermeni papazı", aynı zamanda Hınçak Derneği'nin önderlerinden biriydi. Kendi adamlarını silahlandırmak amacıyla Avrupa'dan silahlar, tabancalar getirtiyordu. Silahlandırılan Ermeniler, 1894'te vuku bulan olaylara benzer olaylardan artık asla korkmayacaklarını; tek bir Ermeni'nin burnu kanarsa bunu 10 Türk'ün ödeyeceğini öğünerek söylüyorlardı. Yerel yönetimin zayıf oluşu yüzünden, bu Ermeni papazının kötü davranışları frenlenememiş ve çok geçmeden ürün vermişti.

Aşırı eğilimli ve reaksiyoner ajanların fısıltuları, bir yangın için hazırlanan ateşe katkıda bulunurken, iki soy arasındaki ilişkiler daha gergin bir aşamaya giriyordu. Durumun yaratmış olduğu gerginlik o kadar dayanılmaz bir hale geliyor, tüm ilde güvensizlik duygusu ve asabiyet o kadar yüksek bir zirveye erişiyordu ki, yangını başlatmak için tek bir kıvılcım yeterdi. Ermeni patriğinin dileği üzerine 1908 yılının sonbaharında yönetimce kurulan ve bir teftiş turuna çıkarak, rüşvet yiyen işgüderleri görevlerinden uzaklaştırmak, "yasa dışı olarak gaspedilen" malları sahiplerine iade etmek ve çeşitli idari ıslahatta bulunmak yetkisi alan devrim komisyonunun üyeleri bile, kendilerine verilen görevin ne kadar olanaksız ve ümitsiz olduğunu kavrayarak görevlerine başlamadan toptan çekiliyorlardı.

Bununla birlikte, 1909 yılı Nisan başlarında Konya ve Aydın'daki durum, dış görünüş bakımından oldukça sakindi; ancak, Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporda, ülkeye büyük ölçüde silah getirilmesi ve yerel katların tehlike oluşturacak kadar zayıf bulunması gibi rahatsız edici unsurların satılma altında bulduklarını bildiriyordu. Konsolos yardımcısına bakılacak olursa, anayasanın yeniden uygulanmaya başladığı tarihten bu yana, vilayete 40.000 silah, rövolver ve otomatik tabanca getirilmişti. Yargı katları, saygınlıklarını yitirir korkusuyla, suçları ne kadar açık olursa olsun, suçlu yanları cezalandırmaya karşı çıkıyorlardı. Öte yandan Adana valisi, yerel basının sert saldırılarına uğruyor; iyi bir kâtip ama kötü bir yönetmen; dürüst, ama faaliyet gösteremeyecek kadar güçsüz bir adam olarak nitelendiriliyor; ona, İstanbul'a dönerek oradaki görevi olan memuriyetle uğraşması öneriliyordu. Binbaşı Doughty Wylie, raporuna devamlı, kanunsuzluğun yayıldığını iddia ediyor, ama küçük ölçüde bir güç gösterisinin buna ivedilikle son verebileceğine inanıyordu; yeter ki yetkililer, emirleri altında bulunan bu gücü seferber etsinler⁷⁰.

⁶⁹ *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345-6.

⁷⁰ FO 371/771/26538: Lowther'den Grey'e yazı, Beyoğlu, 27.4.1909.

13 ve 14 Nisan günlerinde, başkentte vuku bulan korkunç olaylara ilişkin haberler ilin her yanına yayılmaya başlıyordu. 14 Nisan gecesi Adana'da bir hadise oluyordu. Bir Ermeni, karısını kaçırmaya çalıştıkları iddiasıyla iki Türk'ü silahla vuruyor; bunun hemen ardından tüm kent kargaşaya boğuluyordu⁷¹. İngiliz çevirmeni, Rum asıllı Athanasios Tripanis, Adana olaylarını derhal Binbaşı Doughty Wylie'ye bildiriyordu. Arpa toplamak amacıyla Maraş'tan birçok Ermeni geldiği için o sırada Adana ve çevresindeki köylerde normal sayıdan çok Ermeni bulunuyordu⁷².

Doughty Wylie, Tripanis'in gönderdiği mesajı alır almaz, hemen Adana'ya gitmek kararını alıyor ve 14 Nisan günü öğleden sonra trene biniyordu. Olağanüstü tedbirler almayı gerekli görmediğinden karısını da birlikte götürüyordu. Ancak, yolda giderken, durumun tahmininden de kötü olduğuna kuşkulunmaya başlıyordu. Tren raylarına yakın yerlerde tek tük cesetler ve panik içinde trene doğru koşan göçmenler görüyordu. 15 Nisanda Büyükelçi Lowther'e gönderdiği telyazısında, Adana'da çıkan karışıklıklarda kimi kişilerin öldürüldüğünü, ama İngiliz uyruklarının tehlike içinde olmadıklarını bildiriyordu. İngiliz konsolos yardımcısına göre, silah bulunan Ermeni kesimine henüz saldırılmamıştı. Bununla birlikte olayların gittikçe yayılmakta olduğuna ve Mersin'le Tarsus'taki durumun kaygılandırıcı görüldüğüne inanıyordu⁷³. Durumun oldukça bunalımlı olduğunu öğrenerek Mersin'den Adana'ya gittiğini ve "yolda, öldürülen birçok kişiler gördüğünü" raporuna ekliyordu.

Bu arada *Bab-ı Ali*, elden gelen her şeyin yapıldığına dair Büyükelçi Lowther'e güvence veriyordu. Olaylara ilişkin haberlere şaşırان Lowther, ertesi gün Sir Edward Grey'e gönderdiği telyazısında, Mersin'e bir savaş gemisi gönderilmesini öneriyordu. Adana'daki durum iyiye gitmemişti. Büyükelçi, aynı zamanda, Beyrut'ta da olaylar çıkması olasılığından söz ederek, Pire limanında bir geminin hazır olarak emir beklemesini salık veriyordu⁷⁴.

15, 16 ve 17 Nisan günlerinde Adana, geniş ölçüde karışıklıklara sahne oluyordu. İlk silah sesi duyulur duyulmaz, Ermeniler, kendi semtlerine koşuyor; barikatlar kurarak Türklere ateş açıyorlardı. Binbaşı Doughty Wylie'nin iddia ettiğine göre, hocalar ve mürteciler tarafından kışkırtılan Türkler ise, köşe başları ve dam üstlerinde Ermenileri kovalıyorlardı. Yine

⁷¹ Ayr. bkz. FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁷² FO 371/242/219, s. 80.

⁷³ FO 424/219/gizli 9532, no. 25: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 15.4.1909.

⁷⁴ *Ibid.*, no. 29: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 16.4.1909.

Doughty Wylie'ye göre, iyi karakterli bir adam olan ama ili yönetecek yeteneğe sahip bulunmayan Vali Cevat Bey'le yaşlı bir kişi olan Tümgeneral (Ferik) Mustafa Remzi Paşa⁷⁵, geçirdikleri şokun etkisiyle adeta felce uğruyor; Hükümet Konağı'na sığınmıyor ve "güruhu" kolayca yatıştırarak veya çıkan fırtınayı dindirecek yeteneğe sahip askerleri görevlendirmek için hiçbir davranışta bulunmuyorlardı. Oysa ki, Binbaşı Doughty Wylie, Adana'ya vardktan hemen sonra, Tripanis'in tren istasyonunun yakınında bulunan evine gidiyor; orada üniformasını giyiyor; bir muhafız birliği alarak konağa gidiyordu. Yolda giderken kendini, Türklerle Ermenilerin birbirlerini "kızgınlıkla kestikleri adeta bir mezbananın ortasında" buluyordu⁷⁶. Binbaşı Doughty Wylie, yetkilileri, emrine vermeye inandırdığı 50'ye yaklaşık Türk askeri ve jandarma komutanıyla birlikte, borozan sesleri altında kentin sokaklarını dolaşiyor; yabancıları kurtarıyor; yabancı okul ve misyon binalarına bekçiler yerleştiriyor ve gittiği her yerde çarpışmaları durduruyordu.

Daha sonra Lowther'e gönderdiği yazıda, "gittiğimiz her yerde çarpışma durdu. Bazen süngüyle saldırarak, bazen de kalabalığın başları üzerinden ateş ederek sokakları temizledik", diyordu⁷⁷. Doughty Wylie bir tedbire daha başvuruyordu: Bir tellal aracılığıyla, herkese, evlerine dönmelerini buyuruyor; sokağın bir ucundan öteki ucuna dek ateş açacağı uyarısında bulunuyordu. Ama bu tedbir ancak kısmen başarılı oluyordu; çünkü kent oldukça büyüktü ve herhangi bir güvenlik birliğinin onu sürekli denetlemesi olanaksızdı.

Öğleye doğru kentin başlıca pazarında yangın çıkıyor; Türklerle Ermeniler birbirleriyle evden eve çarpışıyor; durumu kontrol etmek hemen hemen olanaksızlaşıyordu. Bu sırada, Binbaşı Doughty Wylie, birçok yaralının bulunduğu tütün fabrikasına gitmek için acele bir mesaj alıyordu. Orada iken, onu bir Ermeni yakın mesafeden silahla vuruyor ve kolunu parçalıyordu. Doughty Wylie bu olaya ilişkin olarak daha sonra şu açıklamayı yapıyordu: "O (Ermeni), askeri üniformamı görünce beni bir Türk subayı sanarak herhalde aldandı veya ne yaptığımı bilemeyecek kadar müthiş bir korku veya ümitsizlik içinde idi". Aldığı yara, Doughty Wylie'nin süratle düşünmesine engel olmuyordu: Türkler, İngiliz konsolos yardımcısının bir Ermeni tarafından vurulduğu öğrenirlerse, bu, Ermeni semtine karşı genel bir saldırıya geçmeleri için bir özür olmaz mı?

⁷⁵ Cemal Paşa: *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345-6.

⁷⁶ FO 424/219, s. 80.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 81.

Bunun üzerine, Doughty Wylie, jandarma komutanını ivedi bir mesajla konağa gönderiyor; orada bulunan iki yetkiliyi, olayları durdururlarsa, herhangi bir tazminat veya ceza talebinde bulunmayacağı yolunda ikaz ediyor; bir İngiliz savaş gemisi gönderilmesini telyazısıyla istediğini onlara hatırlatıyor; olaylar sürerse, kendilerini sorumlu tutacağı yolunda uyarıyordu. Pratik bir çözüm olarak, Ermeni kesiminin muntazam askerler ve iyi subaylarla çevrilmesini; bu kesime girme veya çıkma izninin kimseye verilmemesini; kentten geriye kalan bölgelerinde devriye gezilmesini ve gerekirse ateş açılarak halkı evlerine çekilmeye zorlamayı öneriyor; jandarma komutanını gönderdikten sonra, yarasını sarmak için evine dönüyordu. Doughty Wylie'nin büyük ölçüde göstermiş olduğu cesaret ve kahramanlık sayesinde, herhangi bir Türk askeri birliğinin başında belirmediği her yerde, geçici bir süre için bile olsa, olaylar durmuştu⁷⁸. Ermeni dostu yazarlardan Marshall Lang'ın, Mersin yerine Konya'da üslendirilmiş olduğunu iddia ettiği ve bir Ermeni tarafından vurulduğuna hiç değinmediği⁷⁹ Binbaşı Doughty Wylie, bu kahramanlığın ötürü daha sonra İngilizlerin C.M.G. ve Türklerin Mecidiye nişanlarıyla taltif edilmişti⁸⁰.

Adana olayları sürerken, yerel katlar, şoktan adeta felce uğramışlardı. Doughty Wylie'nin anlattığına göre, komutanın göreve çağırdığı ihtiyat gücü mensupları sokaklarda dolaşiyor, "sonsuz zarar yapıyorlardı". Onun iddiasına göre, yağmacılık yapan köylüler ve "çıldırın halk" da epeyi hasar yapıyordu⁸¹. Müslüman önderler ikiye bölünmüşlerdi: Kimileri kalabalığı yatıştırmaya çalışıyor, kimileri de silaha sarılarak çatışmaya katılıyorlardı. Bununla birlikte olaylar, 16 Nisan sabahına doğru geçici bir süre için yatışıyor; bunu, İngiliz savaş gemisi *Swiftsure* ve öteki yabancı savaş gemilerinin Kilikya (Çukurova) açıklarında dolaşması da etkiliyordu.

Bir gün önce, (15 Nisanda), Yeşilköy'de oturum yapan Osmanlı parlamentosu, öteki işleri arasında, Adana'dan gönderilen ve oradaki ciddi durumu yansıtan telyazılarını da ele alıyor; halka telyazısıyla öğüt vermek ve olayları yatıştırmak için ne gibi önlemler alındığını yerel katlara sormayı kararlaştırıyordu. Bu sırada söz alan Ermeni Milletvekili Vartkes Efendi, anayasaya karşıyıl yetkililerin gerçek suçlular olduklarını öne sürüyor;

⁷⁸ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁷⁹ David Marshall Lang: *The Armenians, a people in exile*, Londra 1981, s. 14.

⁸⁰ H. V. F. Winstone: *Gertrude Bell*, Londra 1978, s. 119-20. C.H.M. Doughty Wylie, Gertrude Bell'in yakın bir dostu idi; 1915'te Gelibolu'da vefat etti.

⁸¹ FO 424/219, s. 82.

onlara sert uyarılarda bulunulmasını; dahası, örnek olacak biçimde cezalandırılmalarını salık veriyordu ⁸².

Adana valisi ve Binbaşı Doughty Wylie, Müslüman eşrafi ve hocaları, Ermeni papazları ve sivil halkıyla barış yapmaya ancak 17 Nisanda inandırabiliyorlardı. O gün sabah kurtarma ve yardım işi başlıyordu. 100 askerın Beyrut'tan geldiği 19 Nisana doğru Adana kenti yeniden sükûna kavuşuyordu; ama durum bir süre daha tehlikeli olmakta devam ediyordu. Çarpışmalar hâlâ sürüyor; Adana'da sıkıyönetim ilan ediliyor; oraya her yerden asker sevk ediliyordu.

İstanbul'da bir Ermeni delegasyonu sadrazamı görmek üzere *Bab-ı Ali*'ye gidiyor; Osmanlı yönetimi ise, Nazım ve İzzet paşaların da katıldığı bir toplantıda, Adana'ya ilişkin, önemli kimi kararlar alıyordu ⁸³. Vali Cevat Bey'i görevinden uzaklaştırarak yerine Burdur mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'yı atıyor; yerel komutan, Tümgeneral (Ferik) Mustafa Remzi Paşa da görevinden uzaklaştırılıyordu ⁸⁴. Hükümetin aldığı kararlardan biri de şuydu: Bir yerden başka bir yere asker göndermek için bundan böyle illerden *Bab-ı Ali*'ye, *Bab-ı Ali*'den Savaş Bakanlığına (Harbiye'ye) ve oradan da komutanlıklara yazışma usulünün kaldırılarak, valilerin, asker gönderilmesini komutanlarla kararlaştırmaları ve durumdan İstanbul'a bilgi gönderilmesi ⁸⁵. Bu arada, Osmanlı Savaş Bakanlığı, son 24 saat içinde hiçbir olay çıkmadığını 18 Nisan akşamı açıklıyordu. Buna karşın hükümet, Adana'ya bir kruvazör ve bir miktar silahlı denizci göndermek kararını alıyordu ⁸⁶.

Adana müftüsüne bir telyazısı gönderen şeyhülislam, "katliamın" şeriata ve beşer hukukuna karşıt olduğunu hatırlatıyordu. Ermeni Patriğinin vekili Ohannes Efendi de, Adana'daki Ermeni Murahhasına gönderdiği telyazısında, çarpışmaya son verilmesini diliyor ve "özgürlüğün egemen olduğu bir evrede anayasaya karşıcıl bu gibi davranışlardan ötürü" hayretini belirtiyordu ⁸⁷. 23 Nisan günü, Taşnak önderi Malumyan, yapılan partilerarası bir toplantıda, Adana ve Maraş olaylarına son verilerek sorumluların cezalandırılmalarını öneriyordu ⁸⁸. Aynı gün, parlamento, görevinden çekilen

⁸² Akşın, s. 191.

⁸³ *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, c. 127, 19.4.1325 (1909).

⁸⁴ *İkdam*, 19.4.1909; Akşın, s. 268.

⁸⁵ Akşın, s. 250.

⁸⁶ *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, c. 126, 6.4.1329; Akşın, s. 205.

⁸⁷ *İkdam*, 20.4.1909.

⁸⁸ *Ibid.*, 26.4.1909.

Kilikya Katohikos'u Mgr. Sehak'ın göndermiş olduğu bir telyazısını ince-liyordu. Katohikos, son iki günden beri Hacin'in, komşu Müslümanların ve ordunun ateşi altında kaldığından sızlanıyor; duruma bir son verilmesini istiyordu. Bunun üzerine parlamento, Adana'ya bir telyazısı göndererek oradaki yetkilileri, görevlerini yerine getirmeye bir kez daha çağırarak ve onlara sorumluluklarını hatırlatmak kararını alıyordu⁸⁹.

Türk sularına gitmek üzere buyruk alan İngiliz, Fransız, Rus ve öteki yabancı savaş gemilerinin 25 Nisan dolaylarında Mersin ve İskenderun'a varmış olmaları, gayri Müslim halka güvenini iade ediyordu⁹⁰. Daha sonra Alman, Avusturya ve Amerikan gemileri de kendi uyruklarını korumak amacıyla onlara katılıyorlardı⁹¹. Rusya'nın Burgaz ve Akpınar'a da savaş gemileri gönderdiği bildiriliyorsa da⁹², Rus Dışişleri Bakanı M. İsvolsky, hiçbir Rus gemisinin limandan ayrılmadığı konusunda Türkiye Büyükelçisi Turhan Paşa'ya güvence veriyordu⁹³. Anlaşılan, Rusya, Türkiye'ye karşı bir donanma gösterisinde bulunulması için öteki güçlü devletlerin desteğini sağlamaya çalışıyor; ama Avusturya ile Almanya, bu davranışın, Rusya'ya, Boğazlardan geçme hakkını vereceği nedeniyle bunu desteklemiyorlardı. Dolayısıyla Avusturya, kendi savaş gemilerini oldukça geç gönderiyor; Almanya ise, kendi uyruklarının taleplerini tatmin etmek ve öteki devletlerin davranışlarına denge oluşturmak amacıyla gemilerini gönülsüz olarak gönderiyordu⁹⁴. Türk sularına savaş gemileri göndermede en çok gayret gösteren Fransa ile Yunanistan olmuştur⁹⁵. Bu arada Fransız, Alman ve İngiliz savaş gemileri kaptanlarının valiyi ziyaretleri iyi bir etki yaratı-yordu⁹⁶.

Adana'da çıkan olaylar komşu ilçelere de geniş ölçüde yayılıyordu⁹⁷. Aynı zamanda, Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Hacin, Erzin, Dört Yol ve öteki yerlerde Türklerle Ermeniler arasında korkunç olaylar vuku buluyordu⁹⁸. Türklerle Ermeniler yalnız Çukurova (Kilikya)

⁸⁹ *Takvim-i Vekayi*, no. 200-1, Nisan 1325 (1909); Akşin, s. 287.

⁹⁰ *İkdam*, 17.4.1909; Yunus Nadi, s. 68-9; Ali Cevat ve Unat, s. 55.

⁹¹ *Die Grosse Politik*, 27/1, no. 9588/37.

⁹² *Ibid.*, no. 9584/24.

⁹³ *Hariciye*, karton no. 594/6, no. 191.

⁹⁴ *Die Grosse Politik*, 9582/23, 9588/37, 9589/13 ve 9591/17.

⁹⁵ *Ibid.*, 9590/42; Akşin, s. 147-8.

⁹⁶ FO 371/771/15398: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 24.4.1909.

⁹⁷ Ayr. bkz. FO 371/771/14851: Lowther'den Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 20.4.1909.

⁹⁸ G. F. Abbott: *Turkey in transition*, Londra 1909, s. 304; H. Charles Woods: *The danger zone of Europe*, Londra 1911, s. 155-7.

değil, İskenderun Körfezi dolaylarındaki sahil boyunca her yanda birbirlerini öldürüyorlardı. Bu olaylarda ölenlerin sayısı oldukça kabarıktı⁹⁹.

Halep valisi, sükûnu iade edemeyeceğini açıklıyor, ama İngiliz konsolosluğunda toplanan İngiliz uyruklarının korunması için emirler gönderiyordu. Duruma ancak şeyhülislamın ve Ermeni patriğinin etkileriyle son verilebileceğine inanılıyordu. Dolayısıyla, İngiliz Büyükelçisi Lowther, şeyhülislamın Diyarbakır ve Halep illeri müftüleri üzerinde etkisini kullanmayı denemesini ve Ermeni patriğinin de buna benzer biçimde davranmasını öneriyordu. Buna ilişkin olarak, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, İngiliz yönetiminin şeyhülislama bir mesaj göndererek onu bu konuda belki uyara-bileceği görüşü öne sürülüyor; İngiliz yetkililerinden biri şu yorumda bulunuyordu: "Ermeniler bizim özel bakımımız altındadırlar ve bu konuda birşeyler söylememiz gerektiğine inanıyorum". Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ise şunları ekliyordu: "İstanbul makamları nezdinde elimizden geleni yapmalıyız"¹⁰⁰. Bu arada şeyhülislam ve Ermeni patriği, düzensizlik çıkması muhtemel olan Konya'daki din yetkililerine yönerge göndermeye tereddüt etmiyor; Diyarbakır ve Halep illerine de daha önce göndermiş oldukları talimatı tekrarlıyorlardı¹⁰¹.

Halep, Antep ve dolaylarındaki kasabalarda, Konya, Kayseri ve hatta Beyrut'ta tehlikeli durumlar hasıl oluyor; halk paniğe kapılıyordu. Ama birçok yerlerde yerel katlar ve özellikle Mersin mutasarrıfı, almış oldukları sert önlemler ve göstermiş oldukları sebat sayesinde, takviye gücü veya yabancı savaş gemilerinden askeri birlikler gelinceye veya padişahın tahttan indirilerek anayasa yandaşı partinin ve Jön Türk rejiminin kesin zaferini müjdeleyen haberler çevreye yayılmaya başlayıncaya kadar, kendi bölgelerinde taşkınlık veya olay çıkmasını önleyebiliyorlardı.

25 Nisana doğru durum yatışmaya başlıyordu. İstanbul'da ordunun gelişiyile kaygılandırıcı ve kararsız durum nasıl sona ermişse, başkentte bir biçim yetki kurulduktan sonra, illerde de egemen olan anarşi ani olarak sona eriyordu. Bu arada illere Rumeli Ordusundan takviye birlikleri gönderiliyor; yerel katlar, evsiz ve öksüz kalan göçmenlerin barındırılmaları gibi ciddi ve acil sorunları ele almaya başlıyorlardı. Ama 25 Nisan akşamı, hiç beklenmedik bir anda, yeni askeri birliklerin Adana'ya varışlarından

⁹⁹ Woods, s. 160.

¹⁰⁰ FO 371/771/15013: Lowther'den Grey'e gizli telyazısı, İstanbul, 21.4.1909.

¹⁰¹ Ibid., belge no. 15155: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 22.4.1909; *İkdam*, 19.4.1909.

hemen sonra, Ermeni kesiminden silah sesleri geliyor; kimi Ermeni gençleri askerlere ateş açıyorlardı ¹⁰²; oysaki, Ermeni yandaşı kaynaklar, ilk ateş edenlerin Türkler olduğunu iddia ederler ¹⁰³.

Kentteki durum yeniden alevleniyor; olaylar tüm gece sürüyordu. Binbaşı Doughty Wylie, yabancı müdahalesi tehdidiyle, ertesi gün validen yardım sağlayana kadar, kentnin yarısı yanıyordu. Yanan binalar arasında şifa evleri, kiliseler, camiler ve misyon binaları da bulunuyordu. Doughty Wylie, olaylar sırasında Adana'yı dolaşırken, yanan evlerin içinden birçok fişek sesleri geldiğini ve sokakların enkazla dolu olduğunu anlatıyordu ¹⁰⁴. İngiliz yazarlarından M. Woods, yangınların çoğunun "kasten" başlatıldığını inanıyordu ¹⁰⁵.

Adana'da vuku bulan bu yeni olaylarda Rumeli askerlerinin parmağı olduğu yolunda çevrede çirkin söylentiler dolaşiyor, ama İngiliz Büyükelçisi Lowther bu söylentilerin gerçek olmadığına inanıyordu. Bu olayları başlatanlar, herşeyi göze alan kimi Hınçak Ermeni tedhişçileriydi. Yabancı devletleri müdahaleye tahrik eder ümidiyle, Adana'ya henüz gelmiş bulunan ve Ermeni kesiminde devriye gezen Rumeli askerlerine ateş açarak 15 eri öldürüyorlardı. Lowther, yeni çıkan olaylarda ölenlere veya yaralananlara ilişkin kesin rakamlar verememekle birlikte, Adana'da 2.000 ölünün gömülmüş olduğunu ve bunların 600'ünün Müslüman olduğunu saptıyordu. Türk yönetiminin daha sonra yayınladığı resmi rakamlara göre, tüm ilçede 5.400 kişi ölmüştü; ama Lowther bu rakamı pek düşük buluyor ve bunun 15.000 ile 20.000 arası olduğuna ve 15.000 Ermeni'nin yoksul kaldığına inanıyordu ¹⁰⁶. Cemal Paşa, ölenlerin 17.000'inin Ermeni ve 1.850'sinin Müslüman olduğunu öne sürer ¹⁰⁷. Edirne'nin Ermeni Milletvekili Agop Babikyan, Osmanlı Parlamentosu için hazırladığı, ama vefat ettiği için incelenmeyen raporunda bu rakamı 21.001 olarak verir ¹⁰⁸. Cemal Paşa'nın rakamları daha gerçekçidir ¹⁰⁹.

¹⁰² Cemal Paşa, s. 345-6.

¹⁰³ Walker, s. 185.

¹⁰⁴ FO 424/219, s. 93.

¹⁰⁵ Woods, s. 138; Abbott, s. 305.

¹⁰⁶ FO 371/771/15394: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 23.4.1909 ve belge no. 15478: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 25.4.1909; ayr. bkz. FO 371/4974/E 2404: R. McDonell'in 25.3.1920 tarihli andı - 15.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü kaydeder, ama öldürülen Müslümanların sayısına değinmez.

¹⁰⁷ Shaw'lar bu görüşü destekler; bkz. S. J. Shaw ve E. K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge Üniversitesi Basımevi, 1977, s. 281.

¹⁰⁸ Birleşik Amerika Ulusal Arşivleri, 353/43, no. 87, 4016/13.

¹⁰⁹ Gürün, s. 176; Akşin, s. 123.

Osmanlı yönetimi, olaylara sahne olan bölgelere yardım amacıyla ilk ödenek olarak 30.000 TL. ayırıyor; meclis de, yanan kesimin yeniden onarımı için 200.000 TL. bağışta bulunuyordu ¹¹⁰.

Olaylara neden olanlar

İngiliz Büyükelçisi Lowther'in görüşünce, ilk evrede yapıldığı gibi, sorumluluğu Abdülhamit'in üzerine atmak olanaksızdı. Padişahı suçlayıcı herhangi bir kanıt öne sürülmemişti. Gerçekte, İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarı Charles Marling'in 1912 yılı Temmuzunda kaleme aldığı gizli bir rapora göre, en muhtemel teori, bu olayların, Abdülhamit'i gözden düşürmek için çıkarılmış olduğudur. Marling, ayrıca, şu görüşü öne sürüyordu: "Ne olursa olsun, padişahın en kötü düşmanları bile, onu, tahttan indirilmesini haklı göstereceğini kavrayacak kadar kurnaz olduğu bir davranıştan ciddi biçimde suçlayamazlar" ¹¹¹. Vali İzzet Paşa aleyhinde de kanıt yoktu; gerçi, kimi hocalar ve gericiler, kolay heyecanlanan bazı Müslümanları kıskırtmak için ellerinden geleni yapmışlardı.

Büyükelçi Lowther, Ermenilerin bir isyana hazırlandıklarını veya Müslümanların önceden bir "katliam" planladıklarını farzetmek için ortada bir neden olmadığına inanıyor; olaylara neden oluşturan faktörleri şöyle sapıyordu: "Teoride" hepsi de ihtilalci olan ve özerklik peşinde koşan kendini beğenmiş Ermeni gençlerinin eşitlik konusundaki şarlatanlıkları; onların tutumlarının, kesinlikle saldırgan davranışlarda bulunacakları konusunda Müslümanlar arasında yaratmış olduğu korku -hem de bu korku, gayri Müslim halkın kullanabileceği çok sayıda silahın devamlı surette ülkeye sokulmasıyla haklı gösterilebilirdi; her iki yandaki konuşmacıların söylevlerinde kullanmış oldukları kaygılandırıcı sözler; ve hükümet yetkisinin acınacak kadar cılız oluşu- idi. Tüm bu nedenler, başkentte 13 Nisan (31 Mart) olaylarına neden oluşturuyor ve Adana'da bir Ermeni'nin iki Türk'ü öldürmesi, olayların patlamasına yol açıyordu. Lowther'in iddia ettiğine göre, olaylar patlayınca, "valinin korkaklığı" ve "tümgeneralin (ferikin) ihtiyat erlerini silahlandırması", Müslümanları, "hükümetin, Ermenileri cezalandırmaları için kendilerini teşvik ettiğine" inandırmıştı. Oysa ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı sorumlularından R. McDonell, olaylardan 11 yıl sonra kaleme aldığı bir derkenarda, Adana olaylarının, Taşnak

¹¹⁰ FO 371/1002/4235; ayr. bkz. FO 424/220, no. 48: Türkiye 1909 Yıllık Raporu; Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 31.1.1910.

¹¹¹ FO 371/1496/32933: Marling'den Grey'e yazı, İstanbul, 29.7.1912.

Derneği'nin yaptığı propagandanın ve Ermenilerin silahla direnişte bulunmaya kışkırtılmalarının bir sonucu olduğuna hiç şüphe olmadığını" açıklıyordu ¹¹².

Öte yandan, Cemal Paşa, tüm suçu, Adana'nın Ermeni piskoposu Mgr. Muşeg'e ve onun "kötü çalışmalarına" engel olmayan yerel yönetime yükler ¹¹³. İngiliz gizli belgelerine göre, Piskopos Muşeg, Bahri Paşa'dan rüşvet almış; Ermenileri silah satın almaya üstelemiş; onlara kırık silahlar satarak epeyi kâr sağlamıştı. Aynı zamanda kışkırtıcı nutuklar çekmiş; silah ve fişek kemeri takılarak çevrede dolaşmış ve Ermenilerin eski çete reislerinin giydiği kıyafetle resim çektirmişti. İngiliz büyükelçisi de, 4 Mayıs 1909'da kaleme aldığı bir yazıda, Piskopos Muşeg'in olayların çıkmasında büyük bir sorumluluğu olduğunu kabulleniyordu ¹¹⁴.

Reşat İleri'ye bakılacak olursa, Mgr. Muşeg, "özel tarım okulu" adı altında bir örgüt kurmuştu. Bu okulun açılış töreni sırasında yaptığı konuşmada Osmanlı İmparatorluğu için dua ediyor ve okulun amacının Ermeni gençlerine modern tarım metodları öğretmek olduğunu iddia ediyordu; oysaki gerçekte bu okul, Ermeni çeteci ve tedhişçilerini eğitmede kullanılıyordu. Okula kaydolunan Ermeni gençlerine Türk düşmanlığı aşılanıyor; onlara silah kullanma ve sabotaj usulleri öğretiliyordu ¹¹⁵.

Muşeg'in bizzat kendisi, Adana olayları ve suçluları konusunda, 1909'da Kahire'de yayınladığı *Les Vepres Ciliciennes* adlı yapıtında, Adana ilindeki Ermeni komitelerinin, Ermeni halkının silahlandırılmasına önem verdiğini ve bizzat kendisinin ve öteki Ermeni önderlerinin, köyleri dolaşarak, Ermeni halkını, "anayasayı korumak adına" kışkırttuklarını açıklar. Ermeni *Goşnak* gazetesinde de yayımlandığı gibi, Amerikalı misyoner Mgr. Krillman'a göre ¹¹⁶, duygularına kapılan kimi düşüncesiz Ermeniler, Adana ve Mersin'i dolaşarak eski Ermeni şarkıları okuyorlardı. Onları, Adana ovasındaki köyleri dolaşarak, daha az yemek yemeğe ve herşeylerini satarak silah satın almaya üsteleyen "genç ve deneysiz, Ermeni Piskoposu Muşeg" destekliyordu. Piskopos Muşeg, ortamı bu biçimde hazırladıktan sonra, Mısır'a hareket ediyor ve o ayrılır ayrılmaz, Adana olayları başlıyordu ¹¹⁷.

¹¹² FO 371/4974/E 2404: R. McDonell'in 25.3.1920 tarihli andıcı.

¹¹³ *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345.

¹¹⁴ FO 424/219, no. 83.

¹¹⁵ "Ermeni Dosyası", *Hürriyet*, İstanbul, 24.9.1982.

¹¹⁶ *New York Times*, 23.10.1909.

¹¹⁷ Koçuş, s. 168.

Adana'daki Ermeni militanlarının önderlerinden biri de Garabet Gökderelıyan'dı. Bu kişi, uzun yıllar Türk yargıtaylarında yargıçlık etmişti. Buna ek olarak, Cebel-i Bereket adıyla da anılan Kozan sancağındaki Ermeni kilisesi Adana'daki Ermeni ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştı. Bu kilise, Ermenilerin sık sık ziyaret ettikleri en önemli din kuruluşlarından biriydi ve oraya Amerika'dan bile Ermeniler geliyordu. Ermeni isyanı hazırlanırken, bu kiliseye yapılan ziyaretler daha da sıklaşmaya başlıyordu. Birçok Ermeni tedhişçisi bu kilisede barındırılıyor; isyanın gününü bekliyorlardı ¹¹⁸.

Öte yandan, yerel katlar, Müslümanları, silahlarına sarılarak isyanı bastırmaya çağırırnada ihtiyatsızca davranmışlardı. İngilizlere göre, hükümet konağında ayrılmak cesaretini gösteremeyen Kozan Sancağı Valisi, Asaf Bey, dört bir yana uyarıcı telyazıları göndererek, Müslümanları, kardeşlerinin yardımına çağırıyor; silahlı Ermenilerin, sancağın merkezi Erzin'e gitmek üzere Dörtıyol'dan hareket ettiklerini bildiriyordu ¹¹⁹.

Birçok Türk tarihçileri, anayasanın yeniden uygulanmasından sonra Ermenilerin hareketsiz kalmadıkları; bilakis, Çukurova (Kilikya)'da bir Ermeni devleti kurmak gibi "kutsal emellerini" gerçekleştirmek için tüm kaynaklarını seferber ettikleri görüşünde direnmektedirler. Reşat İleri'ye göre, bu bağımsız Ermeni devleti, Adana, İçel, Hatay ve Maraş'ı da kapsayacak topraklar üzerinde kurulacaktı. Bu serüvenlerinde Ermenilere yalnız Fransızlar değil, İngilizler ve Amerikalılar da yardımcı olmuşlardı. Aynı yazarın kanıt göstermeden yaptığı iddiaya göre, silah yüklü Amerikan gemileri, Fransız savaş gemilerinin koruyuculuğunda, Ermeni tedhişçileri için ülkeye gizlice silah taşıyorlardı. İngilizler de, Ermeni çetelerine dağıtılmak üzere Kıbrıs'tan silah ve mermi getiriyorlardı. Bunlara ek olarak, Ermeniler, Hacin'de kurdukları bir silah atölyesinde tüfek, tabanca ve mermi imal ediyorlardı. Ermeniler, en büyük desteği, Akdeniz'e inmeyi dileyen Rusya'dan görmüşlerdi.

Adana'da başgösteren akımın en önemli tahrıkçileri, oradaki Ermeni kilisesi ve o kilisenin piskoposlarıydı. Türkler, 1909 yılı Nisanında Ermeni çetelerinin Türk kesimlerine saldırarak, daha önce, intikam almak için içmiş oldukları ant gereğince Müslümanları katliama tabi tutmaya başladıklarına inanıyorlardı. Bunun üzerinedir ki, ellerine silah geçirebilen her

¹¹⁸ *Hürriyet*, 24.9.1982.

¹¹⁹ Ayr. bkz. Mehmet Asaf: *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Ankara 1982; Gürün, s. 176; Cemal Paşa, s. 168.

Türk, Ermenilere karşılık vermeye başlamıştı; ama bu olaylar, Avrupa basınına, Türklerin Ermenileri imha ettikleri biçiminde yansıtılmıştı ¹²⁰.

Burada ilginç bir aktarma yapacağız. Ermeni yazarlardan David Kherdian, 1909 yılı Adana olaylarına ilişkin olarak babasının şu demeçte bulunduğunu kaydeder:

“Bir kahvehanenin girişinde, kanımı beynime sıçratan birşey gördüm. Duvara küçük bir kart çivilenmişti; bu kartın üzerinde Kilikya (Çukurova)’nın bir haritası ve Ermenice yazılar bulunuyordu. Kömürle kirletilmiş olan kartın üst kısmında, acemi bir elle yazılmış şu sözcükler göze çarpıyordu: ‘Hangi Ermenistan, dinsiz köpek?’ Kartın arka kısmını çevirerek, Ermenice yazılı şunları okuyordum: ‘Gelecekteki Kilikya Ermeni Kırallığı’ ”.

Kherdian, devamla, bir mollanın, babasına şunları söylemiş olduğunu kaydeder:

“O (kart) 1909 olayları kadar eskidir. Bildiğiniz gibi, Abdülhamit, 1909’da tahttan indirildiğinde, Genç Türklerin yeni yönetimi, Ermenilere ve öteki uyruk soylara kimi özgürlükler vaat etmişlerdi. Ermeniler, bizzat kendileri için dahi ahmaklık olan çılgın taşkınlıklarda bulunarak kendi kulüp ve toplantı merkezlerinde, yakında sahip olacakları özgürlük hakkında gürültü çıkarmaya başlamışlardı. Sizin sorduğunuz o kartları maalesef işte o sıralarda posta ile gönderiyor ve ‘Küçük Ermenistan’ın bayraklarını taşıyarak yollarında yürüyüş yapıyorlardı. Hatta daha sonra, Hacin ve Zeytun dağlarında gizli bir kraliyet ordusundan söz etmeye başlıyorlardı; ama hiç şüphesiz ki bu bir blöftü...

Çok acınacak bir durumdur. Hıristiyanlar ve Müslümanlar daima dost olmamışlarsa komşu olmuşlardır. Türk’ün, Ermenilere dini nedenlerden ötürü eziyet yaptığı yolundaki suçlamalar Batı gazeteciliğinin bir yapıtıdır. Bugüne kadar Ermeni kilisesine karşı saygısızca tek bir davranışta bulunulmamıştır... Sorunu inceledim. Ermeniler, ilkin misyonerlerle yavaşça, daha sonra, eğitim görmek üzere Fransa’ya giden aydınlarının kıskırtmaları üzerine, Batı’nın

¹²⁰ Ayr. bkz. Mithat Sertoğlu: “Türk-Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü”, *Hürriyet*, 17.11.1981; Sezai Orkunt: “Güçlülerin oyuncağı Ermeniler”, *Milliyet*, 5.10.1981.

bağlaşığı olmaya başlamışlardı. Bu Ermeni aydınları, özerklik ve nihilistlerin görüşleri 'özgürlük' idealleriyle ülkeye dönüyorlardı; şöyle ki, savaş ülkemize geldiği vakit, onlar, Batılı devletlerce aldatılıyor, zavallı, cahil Hıristiyanları, bize küfretmede kullanıyorlardı. Aynı zamanda, ülkemize karşı savaşa girmeyi gerekli gördükleri takdirde, kendi kamularını da bize karşı kıskırtıyorlardı. Bize yöneltilenlerin çoğu kesinlikle yalandır. İnsanlığın yüce yargıtayı huzurunda bize adil biçimde dinlenilmek fırsatı hiçbir zaman verilmemiştir..."¹²¹

Bu alıntı herhangi bir yorumu gerektirmez.

Adana olaylarını soruşturma komisyonu

Bu arada, başkentteki 13 Nisan olaylarının darbesi altında sendeleyey Osmanlı Mebusan Meclisi, Mayıs başlarında toplanarak, Adana'daki olayların nedenlerini ve gelişimini soruşturmak kararını alıyordu. Gürültülü bir oturum sırasında, tanınmış Ermeni milletvekillerinden Zohrab Efendi, yerel katların, düzensizliği kontrol etmek için erken ve etkin önlemler almamada göstermiş oldukları "suç oluşturucu dikkatsizlikleri" yüzünden hükümeti eleştiriyordu. Sonunda parlamento, Adana'ya, en erken vakitte askeri bir mahkeme göndermek kararını alıyor¹²² ve kendi üyeleri arasından bir soruşturma komisyonu atıyordu. Bu komisyon, Tekirdağ Milletvekili, Ermeni asıllı Agop Babikyan, Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal (Tengirşenk)'den ve hükümetin atadığı, Danıştay Başkâtibi Arif Bey'le yine Ermeni asıllı Yargıç Musdikyan Efendi'den oluşuyordu. Komisyona, Adana'ya giderek yerinde, esaslı bir soruşturma yapması öneriliyordu¹²³.

Bir süre sonra komisyon Adana'ya ulaşıyor, ama komisyon üyeleri, yerel yetkililerin de çalışmaları hakkında soruşturma yapacaklarını açıklayarak, o yetkililerce konuk edilmeye karşı çıkıyorlardı. İlk görevleri, yaralıları ziyaret etmek ve ihtiyacı olanlara yardımda bulunmaktı. İkinci görevden sorumlu bir komisyon kurulmuştu, ama bu komisyona karşı birçok yakınmalar olmuştu. Adana olaylarından zarar görenlere yardım etmek amacıyla İstanbul'da kurulan yardım komisyonuna üye atanmış bulunan

¹²¹ Kherdian, s. 65-8.

¹²² FO 371/772/17775: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 4.5.1909; 4.5.1909 tarihli Türk basını.

¹²³ Yusuf Kemal Tengirşenk: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967, s. 120.

Yusuf Kemal, yerel Ermeni ve Rumların önderlerini, Fransız ve İngiliz konsoloslarıyla birlikte bu komisyonun toplantılarına katılmaya çağırıyordu.

Hükümet konağında yapılan ilk toplantıda, Yusuf Kemal, orada hazır bulunanlara, komiyon üyelerinin görevlerine son verdiğini açıklıyor; Ermeni ve Müslümanları üçer yeni üye seçmeye çağırıyor; bu çağırısı kabul ediliyordu. Bunun üzerine, toplantıda hazır bulunan İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'ye dönerek, onu, komisyonun onur başkanı olmaya davet ediyor; İngiliz konsolos yardımcısı bu daveti kabulleniyordu. Yusuf Kemal, Doughty Wylie'nin olaylar sırasında yapmış olduğu iyi işler hakkında ve hatta onun bir Ermeni tarafından kolundan yaralandığı konusunda bilgi sahibi olmuştu. O tarihten sonra aralarında içten ilişkiler kuruluyordu¹²⁴.

Mayısın ikinci haftasına doğru, Adana'nın yeni valisi, parlamentoda Bağdat milletvekili ve *Tanin* gazetesinin yazı işleri yönetmeni bulunan İsmail Hakkı'nın babası, Mustafa Zihni Paşa'nın Adana olaylarına ilişkin tüm suçu Ermenilere yüklemeye meyilli olduğunu gösterecek belirtiler baş gösteriyordu. Vali, İstanbul'a gönderdiği telyazısında, olaylar sırasında 1.924 Müslümanın ve 1.455 Hıristiyanın öldüğünü; 533 Müslümanın ve 382 Hıristiyanın yaralandığını bildiriyordu. Anlaşılan bu rakamlar tüm ili kapsıyordu, ama Binbaşı Doughty Wylie'nin İngiliz Büyükelçisi Lowther'e bu konuda göndermiş olduğu bilgiye uymuyordu. Lowther, 11 Mayıs'ta Sir Edward Grey'e gönderdiği yazıda, bunun, yerel Türkler arasında egemen olan ve Ermenilerin birleşerek Müslüman komşularını imha etmek için büyük bir komplo kurdukları yolundaki inançlarının bir tepkisi olabileceğini bildiriyor; Hınçakların ve Piskopos Muşeg'in davranışlarının bu inanca bir gerçeklik görünüşü verdiğini; "ne kadar yersiz olursa olsun", Türk halkı arasındaki korkunun kesinlikle gerçek olduğunu ve hükümetin davranışlarının, Ermeniler arasındaki kaygıları henüz yatıştırmadığını bildiriyordu.

Adana'daki yerel katlar, olaylarla ilişkisi bulunduğu iddia edilen 104 Müslümanı ve 89 Hıristiyanı tutukluyorlardı¹²⁵. Bu tevkiflerin sonucu olarak kentteki durum yavaşça yatışmaya başlıyordu. Askeri mahkeme, suçluları cezalandırmaya kararlı olduğu görünüşünü veriyordu ve bu, Ermeni yandaşı yazar Christopher Walker'in, bu mahkemenin "Ermenileri suçlu göstermek için komplo kurmaktan başka pek az iş başardığı" biçimindeki

¹²⁴ Ibid., s. 120.

¹²⁵ FO 371/772/19552: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 24.5.1909.

iddialarının ne kadar asılsız olduğunu gösterir¹²⁶. Yine Walker'in, "(Komisyon) üyelerinin, gerçeğe ulaşmak için her aşamada yapmış oldukları atılımlar, anlaşılın, İstanbul'dan gönderilen emirlerle kösteklemiştir"¹²⁷ şeklindeki iddialarını da doğrulayacak kanıt yoktur.

Askeri mahkeme önünde tanıklık yapan M. Gibbons ve M. Chambers adlı İngiliz tanıkları, Ermeniler arasında "nasyonalist" (ulusalçı) bir komplo bulunduğuna inanıyorlardı. Dahası, İstanbul'daki Amerika diplomatik temsilcisi, İngiliz Büyükelçisi Lowther'e, Anadolu'da bulunan "en yetenekli" Amerikalı misyonerlerden rahip Dr. Christie'nin bir raporunu sağlamıştı. Olayların nasıl başladığı konusunda ayrıntılı bilgi veren Dr. Christie, bu raporda, Adana'daki genç Ermenilerin hemen hemen tümünün ihtilalci olduklarını; orada aylardan beri silah ve mermi satıldığını ve her iki yanın bunları depolarda gizlediklerini açıklıyor; "oldukça zararlı bir adam" olarak nitelendirdiği Ermeni piskoposunun, "kötü öğütleriyle" olaylarda büyük bir payı olduğunu kaydediyordu. Dr. Christie'nin bu yorumlarının da açıkça gösterdiği gibi, başlarında Piskopos Muşeg bulunan kimi Ermeniler arasında ayaklanmaya yönelik bir komplo vardı¹²⁸.

Adana'da soruşturmalar sürerken, 30 Haziran günü, aralarında Gregor-yanlar, Protestanlar, Katolikler, Süryaniler, Rum Katolikleri v.s. bulunan, kentın Hıristiyan önderleri, anayasa ve devlete bağlılık beyan eden ve orada asla bir ihtilal çıkarmak niyetinde olmadıklarını vurgulayan bir deklarasyon yayınlıyorlar; bu beyanname, çeşitli hükümet dairelerine dağıtılıyordu. Öte yandan, askeri mahkeme ve Yusuf Kemal, İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'den, görgü sahibi olduğu olaylara ilişkin bir rapor hazırlamasını ve olayların nedenleri ve ardındaki siyasal etkenleri kendi görüşünden yansıtmamasını istiyorlardı. Doughty Wylie, bu konuda kaleme aldığı raporda, anlaşmazlığa yol açacak herhangi bir soruna değinmemek için olanak içinde elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Kendi görüşünce, mümkünse iki soy arasında daha iyi duyguların egemen olması için çalışmak, ilk kurşunu kimin sıktığı gibi gereksiz bir iddiaya girişmekten daha önemli idi. Doughty Wylie, aynı zamanda, Ermeni patrikhanesinden gelen ve hiç olmazsa üyeleri arasında ruhani sınıftan olmayanları makul görünen yeni heyete, kendi halkları aleyhinde sahte tanıklık yaparak, hayatlarını,

¹²⁶ Walker, s. 186.

¹²⁷ İbid., s. 187.

¹²⁸ İbid., belge no. 21190: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu 1.6.1909.

bir skandal oluşturacak biçimde kazanan “onursuz Ermeni tanıklarının” üzerinde etkilerini kullanmalarını öneriyordu ¹²⁹.

Bu arada, soruşturma komisyonunun Ermeni üyesi bulunan Agop Babikyan, Adana’daki sıcaklardan yakılarak, kısa bir süre sonra İstanbul’a dönüyordu. Yusuf Kemal ise üç hafta daha Adana’da kalıyor ve soruşturmalarını tamamladıktan sonra tüm belgeleri İngiliz konsolos yardımcısına sunuyor; ondan, bunları inceledikten sonra kendi (konsolosun) raporunda yapmayı gerekli gördüğü değişiklikleri yapmasını istiyordu. Bundan sonra Yusuf Kemal İstanbul’a dönüyor ve mecliste Agop Babikyan’la görüşerek, raporlarını yeniden yazıp meclise sunmalarını öneriyorsa da Babikyan devamlı surette kaçamak yapıyordu. Yusuf Kemal, 1 Ağustos sabahı, Menteşe Milletvekili Halil Bey’in ve dostlarının yanında, Babikyan’a, Doughty Wylie’nin Fransızca olan raporunun suretini veriyor; bu raporun sonuç bölümüne değinerek, bunu Türkçeye çevirip imzalamalarını ve meclis başkanına sunmalarını Babikyan’a öneriyordu. Babikyan, raporu okumayı istediğini söylüyor ve onu Yusuf Kemal’den alıyordu.

Ertesi gün raporu bir zarf içerisinde getirerek, aynı kişilerin huzurunda Yusuf Kemal’e iade ediyordu. Rapor, daktilo edilmiş sekiz sayfadan oluşuyordu. Yedi sayfası olaylara ilişkindi; sekizinci sayfa ise olaylarla ilgili sonuç bölümünü oluşturuyordu. Yusuf Kemal zarfı açınca, İngiliz Konsolos Yardımcısı Doughty Wylie’nin imzasını taşıyan sekizinci sayfanın eksik olduğunu görüyordu. Bu sonuç bölümünde, İngiliz konsolos yardımcısı, yabancı yardımıyla ayrı bir krallık kurulmasını amaç güden bir Ermeni ihtilaline inanmadığını safdillikle beyan ediyordu. Ona göre, Ermenilerin bu kadar emelleri olsaydı, kendilerini kolayca savunabilmek için toplu olarak dağlara çekilir ve çoğunluğu kendi kardeşleri ve yakınları olan tarlalardaki binlerce silahsız çiftçileri savunmasız bırakmazlardı. Anlaşılan, Doughty Wylie, Ermeni tedhişçilerinin, devletlerin dikkatini çekmek için 1890’larda kullandıkları usulleri bilmiyor veya bilmemezlikten geliyordu. Bu İngiliz konsolos yardımcısı, aynı zamanda, yalnız tabanca ve av tüfekleriyle silahlı bulunan Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı direneceklerini sanmanın aptallık olacağına inanıyor; yabancı müdahalesine gelince, böyle bir görüşün değersiz olduğunu öne sürüyordu.

Raporunu sürdüren İngiliz konsolos yardımcısı, Müslümanların çoğunluğunun, kendi hükümetlerinin, yaşantı ve dinlerinin tehlikede olduğuna

¹²⁹ FO 424/220, no. 24: Lowther’den Grey’e yazı, İstanbul, 14.7.1909, ilişkide, Binbaşı C.H.M. Doughty Wylie’nin Adana’dan gönderdiği 6.7.1909 tarihli yazısının sureti.

gerçekten inandıklarını; bunun “olanaklı olamayacağını” anlamayacak kadar cahil olduklarını; birçoğunun, Ermenilerin yapmış oldukları kışkırtıcı konuşmalarla tahrik edildiklerini, çünkü bu gibi konuşmaların kendilerine abartılmış bir biçimde anlatıldığını; dahası, yağma yapma olanığının birçok “haydutlar” üzerinde çekici ve etkin olduğunu öne sürüyordu. Doughty Wylie, olayı önceden sezerek bastırmak için etkin önlemler almadığı iddiasıyla, sorumluluğun büyük bir bölümünü hükümete yüklüyor; kışkırtıcı konuşmalar yapanların ivedilikle tutuklanıp, henüz ilk belirtilerinde, ayaklanmanın, askeri seferber ederek, bastırılabilceği görüşünü belirtiyordu.

Yusuf Kemal, raporun sekizinci sayfasının eksik olduğunu görünce, Babikyan'a onun nerde olduğunu soruyor; öteki de, “bana raporu bu biçimde vermediniz mi?” diye soruyor; sonra sekizinci sayfanın eksik olduğunu kabulleniyor ve “Tokatlıyan'da” yemek yerken raporu incelediğini; sayfayı orada düşürmüş olması olasılığına değiniyordu. O akşam lokantaya giderek eksik sayfayı aramayı kararlaştırıyorlardı. Yusuf Kemal, Babikyan'dan çok önce lokantaya varıyor; bir süre sonra da Babikyan, Hınçak Derneği'nin Başkanı Muradiyan'la birlikte oraya geliyordu. Yusuf Kemal'in daha sonra anlattığına göre Babikyan, kendisiyle gizlice görüşerek ondan, çocuklarına acımasını diliyordu; yani Babikyan, Doughty Wylie'nin raporunun son sayfasını kasten kaybetmek zorunda bırakılmıştı. Yusuf Kemal onu teskin ediyor ve raporun bir sureti kendisinde bulunan askeri mahkemenin başkanına telyazısı göndererek sekizinci sayfanın bir suretini göndermesini isteyeceğini açıklıyordu. Bundan sonra Babikyan Yeşilköy'deki evine gitmek üzere ayrılıyor ve aynı gece kalp krizi geçirerek vefat ediyordu.

Kısa bir süre sonra, Yusuf Kemal, raporunu meclise sunuyor, ama bunu Babikyan'ın da imzalayamamış olması nedeniyle rapor mecliste görüşülmüyordu¹³⁰. İngiliz Büyükelçisi Lowther'in 4 Ağustosta Sir Edward Grey'e gönderdiği bir yazıdan öğrendiğimize göre, Babikyan, (muhtemelen Ermeni aşırı eğilimlilerinden) tehdit yazıları alıyordu. Kuşkulu koşullar içinde (belki de zehirlenerek) öldürüldüğü yolunda şüpheler olmasına karşın, yapılan otopsi sonucunda bu şüphelerin asılsız olduğu saptanıyordu;¹³¹ ama Babikyan ölmeden önce basına demeç vermiş ve demeci 9 Temmuz 1909 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanmıştı. Bu demecinde, kimi

¹³⁰ Tengirşenk, s. 120-5.

¹³¹ FO 424/220, no. 43: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Tarabya, 4.8.1909; Walker, s. 187.

yerel yetkilileri suçluyor; keskin ve abartılmış sözler harcıyor ve askeri mahkemenin üyelerini öfkelen-diriyordu¹³². Bunun ilk sonucu olarak, askeri mahkemede-ki subaylar toptan istifa ediyorlardı; ancak, İngiliz Kon-solos Yardımcısı Doughty Wylie'ye bakılacak olursa, Babikyan'ın demecin-de öne sürmüş olduğu iddiaların çoğuna onun meslektaşısı Yusuf Kemal karşı çıkabilecekti.

Babikyan, Ermenilerin, çıkan olaylara hiç neden olmadıklarını öne sürmüştü. Doughty Wylie'ye göre Babikyan, bunu söylemekle, Ermenilerde hiç kusur olmadığını ima etmişse -ki görünüş buna işaret ediyordu- bunda çok ileri gitmişti. Ülke ve halk göz önünde tutulursa, hâlâ oldukça genel olan şiddetli ve tahkir edici dil kullanılmasının yaratmış olduğu kıskırtma egemendi. Buna, silah satın alımı için yapılan propaganda da eklenmeliydi. Babikyan'ın "masum ve çok kötülenmiş bir adam" olarak nitelendirdiği Piskopos Muşeg'in, vilayeti dolaşarak kendi toplum mensuplarını ve öteki kişileri, ne pahasına olursa olsun, silah satın almaya üstelediği kanıtlanabilirdi. Bu Ermeni piskoposu tehlikeli bir kişi olmasaydı, bizzat kendi halkı, onu Adana'dan uzak tutmasını İngiliz konsolos yardımcısından niçin istemişlerdi?

Görüldüğü gibi, Babikyan'ın söz konusu demeci Türkleri oldukça tiksindiriyor; Ermenilere karşı duydukları hoşnutsuzluğu derinleştiriyor; olayların çıktığı ildeki sorunların sempatiyle ele alınmasını bir o kadar daha güçleştiriyor; *İtidal* gazetesince, Türklere ve devletin dinine karşı onur kırıcı bir saldırı olarak nitelendiriliyordu. Doughty Wylie; Babikyan'ın öne sürmüş olduğu noktalardan bazılarının yanlış olduğuna inanıyor ve bunu "üzülecek bir durum" olarak nitelendiriyordu¹³³. Babikyan'ın demecinin ikinci bir etkisi olarak, Ermeni patriği, olayların, bağımsız bir prenslik kurmak amacına yönelik bir Ermeni komplosu sonucunda meydana geldiğini öne süren hükümet, bu iddialarını geri çekmezse, görevinden çekilmek tehdidinde bulunmaya başlıyordu¹³⁴.

Bu arada hükümet, çeşitli "milletler" arasında siyasi örgütler kurulmasını yasaklayan bir "Kuruluşlar Yasası (Cemiyetler Kanunu)" geçiriyor; sadrazam ve savaş bakanı, yeni bir başkan atanması ve Babikyan'ın saldırıları sonucunda, askeri kurultayın toptan istifa eden üyelerini, istifa-

¹³² Ayr. bkz. FO 371/777/28694: Garabet Hagopian'ın 28.7.1909'da Sir Edward Grey'e gönderdiği ve Adana olaylarını Ermeni açısından yansıtan yazısı.

¹³³ FO 424/220: Binbaşı Doughty Wylie'den Lowther'e yazılar, Adana, 19.7.1909, s. 63-5.

¹³⁴ İbid., no. 43: Lowther'den Grey'e yazı, Tarabya, 4.8.1909.

larını geri çekmeye inandırıyordu¹³⁵. Öte yandan, Adana'nın yeni valisi, bir akşam, İngiliz yetkililerinden M. Chambers'in evinde yapılan ve Ermeni ve Süryani kiliselerinin önderlerinin de hazır buldukları bir toplantıda, onları ilgilendiren ve birkaç saat süren içten ve nazik bir konuşma yapıyor; tüm dinleyicileri üzerinde iyi bir izlenim bırakıyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili R. E. Chafy, bu davranışın, girişmiş olduğu devrim çalışmalarında valiye büyük ölçüde başarı sağlayacağına inanıyordu. Vali, aynı zamanda, Ermeniler arasındaki kimi söylenti kaynaklarını ve Adana'daki sözde "haberleri" bastıracağını açıklıyor; bu davranışıyla İngiliz konsolos yardımcısı vekilini memnun ediyordu; çünkü o sıralarda Adana kaynaklı ve oldukça zararlı sonuçlar getiren "gülünç derecede yanlış" raporlar ve gazete haberleri çevreye yayılıyordu¹³⁶.

1909 yılı Eylül başlarında, kimi Türk ve Ermenilerin Adana'da ölüme mahkûm edildikleri yolunda basında çıkan haberler büyük bir sansasyon yaratıyordu. Ölüm cezasına çarptırılmış olan Ermenilerin sayısı 4 ile 9 arasında gösteriliyordu; ama İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili Chafy'nin Büyükelçi Lowther'e bildirdiğine göre, Ermenilerin hiç birisi, Adana'da Kenan Paşa'nın başkanlığında bulunan askeri mahkemece mahkûm edilmişlerdi. Chafy, 40'a yaklaşık Müslümanın ölüme mahkûm edildiklerine inanıyordu. Bu arada Ermeni Patriği Mgr. Turiyan'ın istifasını, 7 Eylülde sadrazama göndermesi, sansasyonu bir o kadar artırıyordu. Patriğin iddia ettiğine göre, olayların çıkmasına neden olanlara ilişkin suçlamalar konusunda, hükümet, Ermenilerin masum olduklarını resmen kabul ettiğine göre herhangi bir Ermeni, Müslüman öldürmüşse, bunu kendi nefsinin savunmak için yapmıştı; dolayısıyla onları ölüme mahkûm etmek adilane bir davranış olmazdı. Olaylardan sorumlu olan eski valiyi ve öteki yetkilileri ağır surette cezalandırmak ve kişi olarak olaylara katılan Müslümanları bile affetmek daha adil bir davranış olacaktı. Eski valinin ve öteki ilgililerin çarptırılmış oldukları cezalar oldukça yetersizdi.

Bu arada, Ermeni Ulusal Kurultayı da Ermeni patriğini izleyerek istifa etmek tehdidinde bulununca, durum daha bunalımlı bir kerteğe geliyor; Patrik Turiyan'ın dileklerini tatmin edici bir uzlaşmaya varmak amacıyla, *Bab-ı Ali*'yi temsil eden İçişleri Bakanı Talât Bey ve Adalet Bakanı Necmettin Bey'le patrik arasında görüşmeler yapılıyordu. Talât Bey, ilkin uzlaşmaz bir tutum izliyordu. Bir basın mensubuna verdiği demeçte, askeri

¹³⁵ Ibid., aynı yazı.

¹³⁶ FO 371/774/34994: Lowther'den Grey'c gizli yazı, İstanbul, 8.9.1909, ilişikte konsolos yardımcısı vekili R. E. W. Chafy'nin Adana'dan gönderdiği 1.9.1909 tarihli yazısının sureti.

mahkemece Hıristiyanlara ve Müslümanlara verilen cezaların yansız biçimde aynen yerine getirileceklerini bildiriyordu. Talât Bey, anılarında, Adana olaylarına ilişkin raporu esaslı biçimde incelediğini açıklar. Ona göre, Adana olaylarını, Ermeni tanıkların da bildirdikleri gibi, Ermeniler başlatmışlardı. Olayları araştırmaya gönderilen delegelerden biri olan Agop Babikyan bile bu konuyu Talât Bey'e açıkça izah etmişti. Olaylardan maksat, halkı, kargaşa çıkarmaya kışkırtmak; Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Çukurova (Kilikya)'da özerk bir Ermeni devleti kurmaktı ¹³⁷.

Talât Bey'in sabit tutumuna karşın, birkaç gün sonra, suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilmiş olan 29 Ermeni'nin canları bağışlanarak cezaları ebedi hapisliğe çevriliyor ¹³⁸, ölüme mahkûm edilen 40 Müslüman ise idam ediliyordu ¹³⁹. Olaylardan sonra Adana'ya atanan Cemal Paşa, bu konuda şunları yazar:

“Adana'ya gelişimden 4 ay sonra, yalnız Adana şehrinde, Örfi Harp Divanı mahkûmlarından 30 Müslümanı idam ettirdiğim gibi, ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunanlar arasında... Bahçe kazası müftüsü de vardı... Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü bir ecnebi vapuru ile İskenderiye'ye kaçan Monsenyor Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım” ¹⁴⁰.

Askeri mahkemece ebedi kürek ve sürgün cezasına çarptırılan Kirkor, Nazaret, Bedros ve Mihran adlı 4 Ermeni'nin padişahça affedildikleri ve olaylardan sorumlu olarak ölüme mahkûm edileceklerin cezalarının bundan böyle ebedi kürek cezasına tahvil edileceği, 1909 yılı Aralık ayında açıklanıyordu ¹⁴¹. Oysaki, Adana Ermenileri, vakit vakit gösterildikleri

¹³⁷ Talât Paşa: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1958, s. 14 vd.

¹³⁸ FO 371/774/35805: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Tarabya, 16.9.1909.

¹³⁹ İbid., belgeler no. 45105 ve no. 46733: Marling'den Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 12.12.1909; ayr. bkz. FO 424/219, s. 195 ve 21.12.1909 tarihli yazı, ilişkide, R. E. W. Chafy'nin Adana'dan gönderdiği 15.12.1909 tarihli yazının sureti.

¹⁴⁰ Gürün, s. 176.

¹⁴¹ FO 371/774/46068: Marling'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 15.12.1909.

gibi, eza çeken, pasif masumlar değillerdi. Gizli İngiliz belgelerinde kanıtladıkları gibi, dayanılmaz biçimde ve nezaketsizce gevezelik ediyorlar; piskoposları Muşeg ise, sonuçta kendisini “Kilikya kralı” ilan edebilmek için, yabancı devletleri müdahaleye zorlamaya çalışan “sersem bir kışkırtıcı” idi¹⁴².

¹⁴² FO 424/220, s. 70; Walker, s. 187.

